

Ured za međunarodni razvoj Vlade Velike Britanije (DFID)

BOSNA I HERCEGOVINA

**RADNE I SOCIJALNE POLITIKE U BOSNI I HERCEGOVINI: RAZVOJ
POLITIKA DJELOVANJA I MJERA UBLAŽAVANJA NEGATIVNIH UTICAJA
PRIVATIZACIJE**

Broj ugovora CNTR 00 1368A

KVALITATIVNA STUDIJA BROJ 2

**KVALIFIKACIJE KOJE NEDOSTAJU I POTREBE ZA
OBUČAVANJEM: POSTOJEĆE STANJE I IMPLIKACIJE ZA
POLITIKU**

Prijedlog za diskusiju

18. decembar 2003.

Birks Sinclair and Associates Ltd.
Mountjoy Research Centre
Durham
DH1 3SW
United Kingdom

Telefon: 00-44-191-386-4484

Faks: 00-44-191-384-8013

E-mail: Office@Birks-Sinclair.com

Nezavisni biro za humanitarna pitanja (IBHI)
Šaćira Sikirića 12
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

Telefon/Faks: 00 387 33 219 780 / 1 /

00 387 33 268 750

E-mail: bosna1@ibhibih.org

Ovaj dokument je rezultat projekta koji financira Ured za međunarodni razvoj Vlade Velike Britanije (DFID), “Radne i socijalne politike u Bosni i Hercegovini: razvoj politika djelovanja i mjera ublažavanja negativnih posljedica privatizacije”.

Stavovi izraženi u dokumentu nisu nužno stavovi DFID-a.

Priznanja

Druga Kvalitativna studija, iz DFID-ovog projekta Radne i socijalne politike, rezultat je partnerstva između istraživačkih timova iz međunarodne zajednice i Bosne i Hercegovine (BiH).

Vođe timova su bili dr. Žarko Papić i dr. Stace Birks, uz podršku Rega Parra i dr. Ivy Papps, koji su bili odgovorni za nacrt studije i upitnika.

Dr. Ivy Papps i Jon Burton iz Instituta za društvena i ekonomska istraživanja (ISER), Univerzitet Essex, pripremili su završni izvještaj.

Partneri iz BiH su bili: dr. Fikret Čaušević, dr. Murat Prašo i dr. Lazo Roljić, koji su radili na studijama o obrazovnom sistemu i vezama s tržištima rada u Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republici Srpskoj (RS), i obavili detaljne analize rezultata anketa u Zenici, Travniku, Trebinju i Prijedoru. Timu je pomagao Ervin Zolić, pomoćnik na projektu.

Smjernice su obezbjeđivali članovi Stručne savjetodavne grupe za BiH: Ibrahim Avdić, predsjednik, Privredna komora Zeničko-Dobojskog kantona; Severin Montina, pomoćnik ministra, Ministarstvo za obrazovanje i nauku FBiH; Fadil Suljić, šef Odsjeka za statistiku i informativnu tehnologiju, Zavod za zapošljavanje FBiH; Milena Mandić, šefica odsjeka Banja Luka, Zavod za zapošljavanje RS, i Mirko Mutić, direktor, Pedagoški zavod RS u Prijedoru.

Tim također želi zahvaliti svojim partnerima: Bogdanu Kolaru, Udruženje građana "Naša djeca", Zenica; Zoranu Jakšiću, NVO "Omladinski forum", Trebinje; Darku Saračeviću, NVO "Alter Art", Travnik, i Rajku Macuri, NVO "Svjetionik", Prijedor, koji su upravljali "terenskom" komponentom ove studije i nadgledali timove anketara, prikupljanje podataka i ankete.

Želimo posebno naglasiti da je ova kvalitativna studija poduzeta kao zajednički "projekt", koji je obuhvatio Grupe korisnika podataka (GKP) za FBiH i RS. GKP su u potpunosti doprinijeli odabiru i definiciji teme ove studije i identifikaciji pilot mjesta, usmjeravali akcent istraživanja, pomagali u tumačenju podataka i davali svoje komentare i prijedloge na nacрте dokumenata. Članovi GKP za BiH su također obezbjeđivali strateške komentare (Dodatak I pokazuje institucionalni i individualni sastav članstva GKP).

Kolege u zavodima za zapošljavanje, državnim i privatnim poduzećima i obrazovnim ustanovama koji su posjećeni, i osoblje u odabranim opštinama, Trebinje, Prijedor, Zenica i Travnik, i – dodatno, osoblje relevantnih kantonalnih ministarstava u Zenici i Travniku – su svojevrijeme dali svoje vrijeme i savjet, na čemu im je Tim zahvalan. Također se odaje priznanje ispitanicima koji su odgovarali na upitnike.

Vrijeme koje su ljudi posvetili Studiji u pilot oblastima i na nivou države i entiteta je vidljivo u široko rasprostranjenoj želji za sticanjem bolje slike o entitetskim obrazovnim sistemima i vezama s procesima na tržištu rada u BiH i kako ih poboljšati, i potvrdilo je prikladnost ove studije.

Odgovornost za ovaj izvještaj i njegove zaključke leži na direktorima Tima projekta.

Obavještenje za čitaoce i sljedeći koraci

Ovaj dokument je napravljen kao tekst za diskusiju. On treba potaknuti diskusiju o tržištu rada i pitanjima obrazovanja među domaćim i međunarodnim akterima u razvoju socijalne politike na nivou entiteta, RS i FBiH, i države BiH.

Mi predviđamo da će sljedeći koraci u odnosu prema ovoj studiji biti:

- razvijanje šire diskusije o ovom izvještaju sa: partnerima iz entiteta, međunarodnom zajednicom i drugim inicijativama koje imaju značaj za zapošljavanje, kao što je Strategija za razvoj BiH/proces PRSP;
- detaljno bavljenje preporukama na nivou entiteta i, po potrebi, na nivou države;
- podrška razvijanju jedne jasne perspektive s pozitivnim pogledom na budućnost, koja je fokusirana na ublažavanje izloženosti siromaštvu; to je praktična perspektiva za podršku u provedbi Strategije za razvoj BiH/PRSP;
- distribucija ovog izvještaja široj zajednici, kako bi šira zajednica bila upoznata sa idejama i analizama, pogotovo poslodavci i drugi koji imaju interes na tržištu rada.

Ove procese propagiranja i diskusije će omogućavati GKP na nivou BiH i entiteta. Te grupe sada postaju djelotvorni forumi za diskusiju o socijalnoj politici. Savjetodavne grupe za socijalnu politiku (SGSP) na nivou entiteta, osnovane u okviru DFID-ovog projekta "Reformisanje sistema i struktura režima centralne i lokalne socijalne politike u BiH", također će biti uključene u ove diskusije.

Sadržaj

I.	UVOD I FOKUS STUDIJE.....	13
I.1	Razlozi za provedbu Studije	13
I.2.	Fokus i ciljevi Studije	15
I.3	Razvoj i provedba Studije.....	15
II.	KONTEKST STUDIJE	16
II.1	Obrazovanje i obučavanje u BiH	16
II.2	Obrazovanje i zaposlenost u BiH: neke osnovne činjenice.....	18
II.3	Izvori podataka.....	19
III.	ANALITIČKI OKVIR: BEHAVIORALNI ODNOS IZMEĐU ZAPOSŁJAVANJA, ZARADA I OBRAZOVANJA I OBUČAVANJA	22
III.1	Ulaganje u ljudski kapital	22
III.2	Primjena načela ulaganja u ljudski kapital	23
III.3	Odluke o pojedinačnom ulaganju protiv odluka o društvenom ulaganju.....	24
III.4	Procjenjivanje troškova i povrata ulaganja u ljudski kapital.....	26
III.5	Privatne i društvene stope povrata: implikacije za politiku	30
III.6	Ljudski kapital i Smjernice EZ za zapošljavanje	33
IV.	STOPA POVRATA U OBRAZOVANJE I OBUČAVANJE U BiH I ZNAČAJ ZA ZAPOSŁJAVANJE I SMANJIVANJE SIROMAŠTVA	34
IV.1	Procjena funkcije zarada u BiH	34
IV.2	Teorija o ljudskom kapitalu, funkcije zarada i pojedinačno ponašanje u BiH.....	38
IV.3	Društvene i privatne ISP u BiH.....	44
IV.4	Ulaganje u ljudski kapital i umanjivanje siromaštva	45
V.	KAKVE VRSTE ULAGANJA U LJUDSKI KAPITAL? MOGUĆNOSTI I PREPREKE.....	46
V.1	Obrazovni sistem	46
V.2	Obuka.....	47
V.3	Trenutna ograničenja za poboljšanje djelotvornosti i pravednog pristupa kroz ulaganje u ljudski kapital	54
VI.	NEKE PRELIMINARNE PREPORUKE ZA POLITIKU	55

SPISAK DODATAKA

Dodatak A:	Skraćenice
Dodatak B:	Reference i bibliografija
Dodatak C:	Bilješka o metodologiji i upitnici korišteni u Kvalitativnoj studiji
Dodatak D:	Entitetski izvještaji o sistemima obrazovanja i obučavanja: RS (pripremio dr. Lazo Roljić) FBiH (pripremili dr. Fikret Čaušević i dr. Murat Prašo)
Dodatak E:	Izvještaj o studiji pojedinačnog slučaja za Travnik (pripremio dr. Murat Prašo)
Dodatak F:	Izvještaj o studiji pojedinačnog slučaja za Trebinje (pripremio dr. Lazo Roljić)
Dodatak G:	Izvještaj o studiji pojedinačnog slučaja za Zenicu (pripremio dr. Fikret Čaušević)
Dodatak H:	Izvještaj o studiji pojedinačnog slučaja za Prijedor (pripremio dr. Lazo Roljić)
Dodatak I:	Institucionalni i individualni sastav Grupa korisnika podataka za BiH i entitete (GKP)

Zbog svoje veličine, dodaci od C do I nisu uključeni u papirnu kopiju izvještaja, ali su dostupni putem sljedećih web stranica:

Agencija za statistiku BiH: www.bhas.ba

Federalni zavod za statistiku: www.fzs.ba

Republički zavod za statistiku RS: www.rzs.rs.ba

A za cjeloviti opus materijala o projektu:

www.Birks-Sinclair.com

(na engleskom jeziku)

www.ibhibih.org

(verzija na lokalnim jezicima).

Prvi godišnji izvještaj o projektu je također dostupan na ovim web stranicama.

RADNE I SOCIJALNE POLITIKE U BOSNI I HERCEGOVINI: RAZVOJ POLITIKA DJELOVANJA I MJERA UBLAŽAVANJA NEGATIVNIH UTICAJA PRIVATIZACIJE

IZVRŠNI SAŽETAK

KVALIFIKACIJE KOJE NEDOSTAJU I POTREBE ZA OBUČAVANJEM: POSTOJEĆE STANJE I IMPLIKACIJE ZA POLITIKU

I. UVOD I FOKUS STUDIJE

Kreatori politike u Bosni i Hercegovini (BiH) brinu se o razvoju tržišta rada radi pružanja podrške i jačanja ekonomskog razvoja, u svrhu:

- pružanja opšteg povećanja u napretku za sve članove društva i
- rješavanja problema siromaštva koji pogađaju značajan dio stanovništva.

BiH počinje ovaj proces u svjetlu međunarodnog istraživanja koje sugerira da ulaganja u obrazovanje i obučavanje mogu stvoriti koristi u smislu ekonomskog rasta za društvo i povećanih individualnih prihoda.

Iz toga slijedi da obrazovanje i obučavanje predstavljaju važan politički fokus za ekonomsku reformu i razvoj tržišta rada u skladu sa standardima EZ.

Kvalitativna studija broj 1 (KS1) ovog DFID-ovog projekta je bila fokusirana na zapošljavanje i stanje tržišta rada i identificirala je prilično rašireno mišljenje o nedostatku kvalifikacija uporedo s postojanjem velike nezaposlenosti i aktivnostima nezvaničnog sektora. Stoga je ova druga kvalitativna studija (KS2) istraživala kvalifikacije koje nedostaju i potrebe za obučavanjem u BiH.

Opšti cilj ove KS2 je:

- istraživanje raširenosti kvalifikacija koje nedostaju i potreba za obučavanjem u svrhu identifikiranja prikladnih oblasti i fokusa za političku intervenciju.

KS2 je usmjerena na: analizu postojeće situacije, ukazivanje na određene strateške pravce politike i skiciranje određenih kratkoročnih praktičnih intervencija, korištenjem jasnog teoretskog okvira zasnovanog na koncepciji troškova u obrazovanju i obučavanju kao *ulaganjima u ljudski kapital*.

II. SADRŽAJ STUDIJE

Obrazovanje i obučavanje u BiH

U BiH je osam godina osnovnog obrazovanja, koje počinje sa sedam godina starosti, obavezno, nakon čega učenici koji nastavljaju sa školovanjem u srednjem obrazovanju imaju tri glavne opcije:

- gimnazija – četiri godine opšteg obrazovanja, uz mogućnost nastavka školovanja u visokom obrazovanju (VO);
- tehničke škole – četverogodišnji stručni smjerovi, koji mogu voditi ka nastavku školovanja u VO;
- stručne škole – trogodišnja stručna obuka koja vodi ka sticanju radne kvalifikacije.

Obučavanje u BiH se poduzima kroz sljedeće:

- do 1990., velika *poduzeća*, koja su pružala početnu i tekuću obuku svojim radnicima. Nakon rata, ovakvo obučavanje je smanjeno, uprkos zakonskim propisima za njegovo održavanje;
- *Zavod za zapošljavanje* financira i obezbjeđuje prekvalificiranje za nezaposlene korištenjem fondova iz poreza na poslodavce;
- *Privatni pružaoci obuke* pružaju – obično specifične – obuke, kao što je korištenje osobnih računara ili strani jezici, premda njihove diplome uglavnom nisu važeće; i
- *NVO-i* pružaju obuku u BiH, ali im trenutno nije dozvoljeno naplaćivanje usluga.

Obrazovanje i zapošljavanje u BiH: neke opšte činjenice

Nezaposlenost ostaje visoka u BiH. Ukupni nivoi zaposlenosti su blago poboljšani u skorije vrijeme, ali povećano učešće radne snage bez istovjetnog povećanja u zaposlenosti je rezultiralo rastućom stopom nezaposlenosti (prema definiciji Međunarodne organizacije rada – ILO). Samo 35% nezaposlenih u 2001. je bilo zaposleno u 2002.; dugoročna nezaposlenost je važno pitanje. Nezaposlenost je visoka kod mladih ljudi.

Podaci iz Panel ankete u BiH pokazuju da je stanje zaposlenosti povezano s obrazovanjem, a osobe s višim kvalifikacijama imaju više prihode. Podaci za BiH također pokazuju odnos između zarada i starosne dobi u obliku okrenutog slova U: prihodi rastu do starosne dobi od 35-44 godine, a dalje opadaju. Ovi obrasci su poznati u međunarodnom istraživanju o zaradi.

Izvori podataka

BiH razvija jedan bogat skup podataka koji su značajni za ovo pitanje, uključujući:

- administrativne podatke o obrazovnim ustanovama;
- administrativne podatke iz zavoda za zapošljavanje;
- *Živjeti u BiH*, panel anketu o domaćinstvima;
- podatke iz studija pojedinačnih slučajeva iz KS1;
- studija o mišljenjima učenika, roditelja i nastavnog osoblja u srednjem i visokom obrazovanju, koju je financirala Svjetska banka; i
- ankete o pitanjima obrazovanja i obučavanja u Travniku i Zenici (FBiH) i Prijedoru i Trebinju (RS), poduzete za ovu studiju.

III. ANALITIČKI OKVIR: ODNOS IZMEĐU ZAPOSŁJAVANJA, ZARAĐE I OBRAZOVANJA I OBUČAVANJA

Ulaganja u ljudski kapital

Koncepcija da obrazovanje i obučavanje stvara ljudski kapital je razvijana u dvadesetom stoljeću u svrhu obezbjeđivanja razumijevanja individualnog ponašanja i uputa o politici.

Koncepcija ulaganja u ljudski kapital je zasnovana na ideji da će, putem troškova kojima su izloženi (školarina i neizbježni troškovi) tokom vremena provedenog u obrazovanju, pojedinci steći povrate potrošenih sredstava kasnije u svojim životima u obliku zarada koje su veće od zarada koje bi inače primali. Racionalna odluka o ulaganju bi zahtijevala da očekivani povrati ulaganja nadmašuju troškove. To se mjeri kroz odbijanje od cijene budućih troškova i povrata, korištenjem relevantnih kamatnih stopa, da bi se dobila *trenutna vrijednost* tih budućih iznosa.

Tako će pojedinci vršiti ulaganje ako je zbir trenutnih vrijednosti svih povrata veći od zbira trenutnih vrijednosti svih troškova. Kamatna stopa koja izjednačava ukupnu trenutnu vrijednost povrata sa ukupnom vrijednošću troškova je *interna stopa povrata* (ISP) ulaganja. Ako je interna stopa povrata ulaganja (tj. kamatna stopa koja će biti dobijena kroz ulaganje u ljudski kapital) veća od kamatne stope na najbolje alternativno ulaganje, onda je ulaganje u ljudski kapital isplativo.

U svom najosnovnijem obliku, analiza odluka o ulaganju ne pravi koncepcijsku razliku između ulaganja u fizički kapital i ulaganja u ljudski kapital. U oba slučaja, izlaganje troškovima se radi s očekivanjem povrata u budućim godinama. Jedina razlika leži u prirodi troškova i povrata koji su obično povezani s ulaganjima u fizički i ljudski kapital.

Kod *ljudskog kapitala* je neke troškove – nastavno osoblje, objekti i oprema – relativno lako mjeriti. Međutim, u kvantitativnom smislu su mnogo važnije *neostvarene zarade* pojedinaca koji učestvuju u obrazovanju. Neostvarene zarade su zarade koje bi pojedinci ostvarili da su radili, umjesto što su bili uključeni u obrazovanje ili obuku. Povrati su vrijednosti povećanih zarada koje pojedinci ostvaruju ako su se uključili u obrazovanje, u poređenju s njihovim zaradama da se nisu uključili.

Za pojedince su relevantni troškovi i dobiti oni koji izravno utiču na njihove potrošačke mogućnosti (i njihovih porodica), dodatni prihod koji će primati (to jeste, dodatne zarade bez odbitka poreza), a uz troškove koje izravno podnose (na primjer, neostvarene čiste zarade ili troškovi školovanja koje plaća domaćinstvo). Procjene privatnih stopa povrata se obično vrše korištenjem anketnih podataka iz presjeka radi procjenjivanja *funkcija zarade*.

Društvene odluke, s druge strane, trebaju uzeti u obzir uticaj ulaganja na sve članove društva. To znači da društvena dobit predstavlja povećanu produktivnost pojedinaca (obično se procjenjuje po ukupnim zaradama), a socijalni troškovi su ukupna sredstva potrebna za to obrazovanje (na primjer, neostvarena zarada mjerena kroz neostvarenu produktivnost i troškove nastavnog osoblja, objekata, opreme i tako dalje).

Ljudski kapital i Smjernice za zapošljavanje iz EZ

Do jula 2003., Smjernice EZ o zapošljavanju su se zasnivale na četiri glavna nosioca: prikladnost za zapošljavanje, poduzetništvo, prilagodljivost i jednake mogućnosti. Nakon ocjenjivanja uticaja Smjernica, Europsko vijeće je usvojilo nove Smjernice o zapošljavanju sa 10 prioriteta.

Ova studija se odnosi na Prioritet br. 4: “Promocija razvoja ljudskog kapitala i doživotnog učenja”, u okviru kojeg se zahtijeva da zemlje-članice podržavaju razvoj ljudskog kapitala, što “poboljšava kvalitet i djelotvornost sistema obrazovanja i obučavanja, u svrhu opremanja svih pojedinaca sa sposobnostima potrebnim za modernu radnu snagu u društvu zasnovanom na znanju, da se dopusti razvoj njihovih karijera i smanji krivo sparivanje sposobnosti i uska grla na tržištu rada”.

To bi trebalo biti ostvareno kroz mješavinu osnovnog obrazovanja, doživotnog učenja i “ulaganjem poslodavaca i pojedinaca”.

IV. STOPE POVRATA U OBRAZOVANJE I OBUČAVANJE U BIH I IMPLIKACIJE ZA ZAPOSŁJAVANJE I SMANJIVANJE SIROMAŠTVA

Procjene funkcija zarade za BiH

Sada možemo procijeniti funkcije zarade i ISP za razne nivoe obrazovanja u BiH.

- U slučajevima gdje su pozitivne, procijenjene ISP se kreću od nešto više od 3% (za srednje stručno obrazovanje u FBiH) do nešto više od 10% (za univerzitet u FBiH), što su samo nešto slabiji rezultati od drugih dijelova Europe.
- Značajne razlike se pojavljuju u ISP za vrste specijalizacije u VO. I to je dosljedno s drugim europskim zemljama.
- Osnovno obrazovanje u oba entiteta i srednjeg stručnog obrazovanja u RS i za BiH u cjelini ima procijenjeni ISP koji nije značajno različit od 0, što implicira da samo osnovno obrazovanje nije stvarna opcija u današnjoj BiH.
- Čini se da je VO posebno dobro ulaganje za pojedince u FBiH i dobro ulaganje u RS (to vrijedi u svim slučajevima, s izuzetkom muškaraca u RS).
- Čini se da iskustvo nema uticaja na zarade u RS, što nalaže da su tržišta rada RS još uvijek ponešto nedovoljno razvijena i da ne reaguju na ekonomske poticaje.
- Neočekivani rezultati dobijeni poređenjem funkcija zarade muškaraca i žena u RS također nalažu da tržište rada RS djeluje neuobičajeno.

Teorija o ljudskom kapitalu, funkcije zarade i individualno ponašanje u BiH

Ovaj odlomak identificira neke glavne pretpostavke teorije o ljudskom kapitalu i procjenjuje mjeru u kojoj su one dosljedne s učenim ponašanjem u BiH, radi ilustracije nekih glavnih tačaka relevantnih za politiku i radi identificiranja potreba i potencijala za dodatno istraživanje.

Upis na obuku

Postoji poticaj za vršenje ulaganja u ljudski kapital u mladim uzrastima, zato što očekivani duži radni vijek povećava mogući povrat na to ulaganje. Očekuje se da će većinu ulaganja u ljudski kapital vršiti mlađi ljudi.

Ova studija pokazuje da je većina klijenata pružaoca obuke u BiH prijavila starost od 35 godina ili manje. Slična slika se pojavljuje i za nezaposlene ljude. Uopšteno gledajući, u BiH je veća vjerovatnoća da su mladi ljudi spremni poduzeti dodatnu obuku, ako su mlađi. Obrazac da postoji veća vjerovatnoća da mladi ljudi ulažu u ljudski kapital je prilično jasan.

Upis u srednje škole

Učenici bi trebali tražiti upis u vrste srednjih škola za koje očekuju da će rezultirati najvišim stopama povrata. Stoga bi trebalo pratiti pritisak na upis u gimnaziju i srednje tehničke škole i opadajuću potražnju za srednjim stručnim školama.

Entitetski izvještaji o obrazovanju i potrebama za obučavanjem otkrivaju takve obrasce za upis u srednju školu.

Upis na smjerove visokog obrazovanja

Očekivalo bi se da studenti VO žele upisati smjerove za koje postoje interne stope povrata koje su više od prosječnih, što bi rezultiralo: pritiskom na upis na umjetnost i humanistiku i prirodne nauke; stabilnom potražnjom za društvenim naukama, ekonomijom i pravom i za građevinarstvom/arhitekturom; i padom potražnje za poljoprivrednim i obrazovnim smjerovima.

U stvari, mada nemamo dosljedne informacije za provjeru ove postavke, ona se ne čini dosljednom tvrdnjama u BiH da postoji velika potražnja za smjerovima u društvenim naukama, ekonomijom i pravom. Potreban je daljnji rad.

Uočeni povrati ulaganja u ljudski kapital

Dokazi sugeriraju veću potražnju za četvorogodišnjim srednjim školama nego što može biti zadovoljena trenutnim nivoom pružanja usluga, a također i mogućnost za popularne škole da povrate dio svojih troškova putem nametanja plaćanja učenicima (ili, u stvari, njihovim roditeljima). Anketa o korisnicima obrazovanja izvještava da roditelji zaista daju finansijski doprinos školovanju svoje djece. Teorija o ljudskom kapitalu bi predviđela da je prosječni doprinos veći tamo gdje su interne stope povrata više.

Ova očekivanja su dosljedna s rezultatima za BiH – broj roditelja koji su spremni plaćati doprinos i prosječna vrijednost njihovog doprinosa su niži za srednje stručne škole nego za srednju tehničku i gimnaziju.

Društvene i privatne interne stope povrata (ISP) u BiH

Funkcije zarade se mogu koristiti samo za procjenu privatnih ISP pod pretpostavkom da su troškovi školovanja dovoljno mali da mogu biti zanemareni. Ova pretpostavka može biti opravdana za pojedince u BiH, ali ne i za društvo u cjelini, s prosječnim troškom po učeniku/studentu između 700 KM i 1500 KM godišnje. Ovdje se procjene odnose samo na privatne ISP.

Za dobijanje jednakih društvenih ISP, bilo bi potrebno: (a) dodati porez i društvene doprinose čistim zaradama i (b) omogućiti da troškove školarine plaćaju pojedinci i javni sektor. Takvi proračuni prevazilaze granice ovog izvještaja, jer mi:

- nemamo izravnih informacija o porezu i društvenim doprinosima koje plaćaju pojedinci,
- imamo samo djelomične dokaze o troškovima raznih vrsta obrazovanja.

Samim tim, mi u ovoj fazi ne možemo tačno reći kakva je konfiguracija socijalnih ISP, ali možemo sugerirati da, u većini slučajeva:

- srednje stručno obrazovanje skuplje je od drugih oblika srednjeg obrazovanja, tako da postoji vjerovatnoća da će se pokazati da su društvene ISP na srednje stručno obrazovanje čak i niže, u odnosu na druge oblike srednjeg obrazovanja, nego privatne ISP;
- na sličan način, u visokom obrazovanju, kod smjerova u umjetnosti i humanistici i u društvenim naukama, ekonomiji i pravu, postoji vjerovatnoća da imaju niže troškove školovanja od smjerova u prirodnim naukama, građevinarstvu/arhitekturi i zdravstvu. I tu je slučaj da to vjerovatno smanjuje relativne društvene ISP za druge pomenute smjerove.

Detaljnije procjene relativnih socijalnih ISP zahtijevaju specifično istraživanje s fokusom na ovo pitanje.

Ulaganje u ljudski kapital i smanjivanje siromaštva

Ova analiza identifikira potencijal za poboljšavanje prikladnosti za zapošljavanje i zarada kroz ulaganje u ljudski kapital. Obzirom na varijacije u privatnim ISP u raznim vrstama obrazovanja, bilo bi poželjno fokusirati resurse na vrste obrazovanja koje proizvode najviše ISP.

Poseban razlog za zabrinutost su niske (obično nulte) stope povrata na srednje stručno obrazovanje, gdje se mnogi srednjoškolski učenici upisuju, mada se taj broj smanjuje. Ovdje se ne radi samo o tome da će to vjerovatno biti nedjelotvorno. Također postoji zabrinutost da te škole povećavaju društvenu zapostavljenost: dokazi sugeriraju da postoji veća vjerovatnoća da se djeca iz porodica s nižim prihodom upisuju u takve škole.

V. KAKVE VRSTE ULAGANJA U LJUDSKI KAPITAL? MOGUĆNOSTI I OGRANIČENJA

Obrazovni sistem

Analiza privatne ISP pokazuje sljedeće:

Osnovno obrazovanje

- Samo osnovno obrazovanje ne obezbjeđuje prikladnu osnovu za aktivnost tržišta rada. Postoji jasna potreba u BiH za proširivanjem obrazovanja za većinu ljudi van tradicionalnih 8 godina osnovnog obrazovanja.

Srednje obrazovanje

- Čini se da se gimnazija i srednje tehničko obrazovanje vrednuju na tržištu rada. Oni imaju pozitivan uticaj na zarade i rezultiraju ISP u okviru kretanja uočenih u drugim europskim zemljama.
- Srednje stručno obrazovanje ne obezbjeđuje prikladnu osnovu za aktivnost tržišta rada. Uglavnom se ne može uočiti nikakav uticaj ove vrste obrazovanja na zarade – čak i kod statistički značajnog uticaja, ISP je prilično mala. Ove dvije tačke impliciraju da BiH treba:
 - razmotriti povećanje kapaciteta gimnazije i srednjih tehničkih škola i smanjivanje kapaciteta srednjih stručnih škola;
 - procijeniti uzroke niske ISP za srednje stručno obrazovanje i oblikovati promjene u okviru ovog sektora koje bi to riješile¹; dio razloga za to bi mogao biti spori ekonomski i industrijski oporavak BiH – što je oblast za daljnje istraživanje.Ovi rezultati podržavaju savjet iz Ciljeva zapošljavanja EZ (prioritet 4) o osiguravanju “da bi najmanje 85% 22-godišnjaka ... trebalo imati završeno srednje obrazovanje”.

¹ U određenoj mjeri, ovo pitanje se rješava kroz projekt EZ, VET. Ipak, prema našim saznanjima, te reforme srednjeg stručnog obrazovanja i obučavanja nisu vođene detaljnim pregledom uloge stručnih škola u okviru konteksta ulaganja u ljudski kapital.

- Učenici upisani u srednje stručne škole dolaze iz porodica sa znatno nižim prihodom od djece upisane u gimnaziju.
- To, uz razočaravajuće ISP za srednje stručne škole, implicira pitanja širenja društvene zapostavljenosti po generacijama.
- Čini se da srednje stručne škole ne zadovoljavaju zahtjeve tržišta rada koje poslodavci postavljaju (sposobnosti u komunikaciji, strani jezici, informativna tehnologija).

Visoko obrazovanje (VO)

- VO ima statistički značajan uticaj na zaradu. ISP su dosljedne s drugim europskim zemljama. VO je dobro ulaganje za pojedince u BiH.
- I ovdje je slučaj da studenti trenutno upisani u VO dolaze iz porodica s prihodima iznad prihoda za učenike trenutno upisane u srednje stručne škole, što ponovo pokreće pitanje širenja društvene zapostavljenosti po generacijama.
- Značajne razlike u ISP za razne smjerove sugeriraju razmatranje prilagođavanja kapaciteta ustanova VO za povećanje obezbjeđivanja smjerova sa relativno visokim ISP i smanjenje obezbjeđivanja smjerova sa relativno niskim ISP.

Društvene stope povrata

- Trenutno imamo nedovoljno detaljne podatke o javnim troškovima u obrazovanju za proračun društvenih stopa povrata. Postoji hitna potreba za prikupljanjem podataka o javnim troškovima za obrazovanje radi utvrđivanja društvenih stopa povrata.

Obučavanje

Ponašanje i očekivanja pojedinaca, poslodavaca i pružaoca obuke sugerira sljedeće.

- Čini se da obuke koje se poduzimaju zavise od izvora financiranja. Dokazi sugeriraju: poslodavci financiraju specifičnu obuku; pojedinci financiraju opštu obuku.
- Pri zapošljavanju, poslodavci veoma cijene relevantno iskustvo. Obzirom da mladi ljudi stiču radno iskustvo prije svega putem osobnih veza, vjerovatno je da sticanje ove vrijedne prednosti posjedovanja iskustva nije pravedno ni djelotvorno.
- Mada poslodavci identificiraju tehničke sposobnosti kao važne, čini se da oni smatraju da su sposobnosti u komunikaciji čak i važnije.
- Čini se da nastavno osoblje, učenici/studenti i pružaoci obuke ne razumiju prioritete poslodavaca, smatrajući tehničke sposobnosti najvažnijim, a potcjenjujući potrebu za sposobnostima u komunikaciji.

Raspodjela odgovornosti za financiranje i pružanje obrazovanja i obuke

Postoji opšte uvjerenje da su obrazovanje i obuka važni u BiH. Ali, trenutni povrati na obrazovanje su prilično niski u odnosu na međunarodne uslove, a mi nismo bili u stanju identificirati kratkoročne povrate na obučavanje. To može biti djelomično uzrokovano time što se obrazovni sistem još nije prilagodio potrebama ekonomije u tranziciji. Na sličan način, čini se da sistem pružanja obuke nije dobro prilagođen.

Jedan od uzroka za to je nedostatak jasnoće oko odgovornosti relevantnih poslodavaca, pojedinaca i javnog sektora. Debata o tim odgovornostima treba okvirna načela koja prepoznaju razlike između ulaganja u opšte i specifične sposobnosti i pitanja djelotvornosti i pravednosti.

VI. NEKE PRELIMINARNE PREPORUKE ZA POLITIKU

Ova preliminarna analiza obrazovanja i obučavanja u BiH je dala rezultate koji, u glavnim crtama, liče na rezultate drugdje u Europi. Uprkos posebnim obilježjima ekonomije BiH, mi zaključujemo da su sličnosti BiH s ostatkom Europe veće od razlika.

Ova analiza ljudskog kapitala je pojačana kvalitativnom analizom mišljenja, koja je uglavnom dosljedna analizi ljudskog kapitala; tamo gdje to nije slučaj, ona ukazuje na oblasti za istraživanje.

Sličnosti s Europom i dosljednost kvalitativnih i kvantitativnih rezultata vodi nas ka sljedećim preliminarnim preporukama za politiku:

- Treba poduzeti korake za smanjivanje kapaciteta u srednjim stručnim školama i povećati kapacitet u četverogodišnjim srednjim školama.
- Nastavni plan i program u srednjim stručnim školama treba ponovo pregledati u svjetlu povećavanja komponente opštih sposobnosti – uključujući sposobnosti u komunikaciji.
- Treba razviti strategiju za pružanje i financiranje obuke, koja se bavi:
 - ulogama i odgovornostima glavnih učesnika – poslodavci, pojedinci, javno obrazovanje, pružaoci obuke iz privatnog i dobrovoljnog sektora i zavod za zapošljavanje;
 - pitanjima djelotvornosti i pravednosti; i
 - postojećim poznavanjem ulaganja u ljudski kapital u BiH.
- Brige oko pružanja obrazovanja za društveno zapostavljene grupe treba preuzeti proces Strategije za razvoj BiH/PRSP.
- Nova Jedinica za ekonomsku politiku i planiranje i proces Strategije za razvoj BiH/PRSP trebaju razmatrati kvalitativne, kao i kvantitativne podatke u svrhu nadgledanja.
- Ova studija je samo prvi korak u istraživanju koje je potrebno za razvoj politike u ovoj složenoj oblasti. Potreban je dodatni rad, pogotovo na društvenim internim stopama povrata. Razvoj dosljednih financijskih podataka za obrazovanje treba biti dio tog rada.

**RADNE I SOCIJALNE POLITIKE U BOSNI I HERCEGOVINI: RAZVOJ POLITIKA
DJELOVANJA I MJERA UBLAŽAVANJA NEGATIVNIH UTICAJA PRIVATIZACIJE
KVALIFIKACIJE KOJE NEDOSTAJU I POTREBE ZA OBUČAVANJEM: POSTOJEĆE
STANJE I IMPLIKACIJE ZA POLITIKU**

GLAVNI DOKUMENT

I. UVOD I FOKUS STUDIJE

I.1 RAZLOZI ZA PROVEDBU STUDIJE

Ljudi koji razvijaju politike u Bosni i Hercegovini (BiH) su zainteresirani za razvoj tržišta rada i jačanje procesa na tržištu rada u svrhu:

- pružanja podrške i jačanja ekonomskog razvoja u svrhu postizanja opšteg porasta napretka za sve članove društva i
- bavljenja pitanjima siromaštva koja utiču na značajan dio stanovništva.

Pri tome je važno imati na umu da je BiH na početku tog procesa. Razvoj tržišta rada treba postati jedna od glavnih komponenti ekonomske reforme.

Međunarodna istraživanja² sugeriraju da ulaganja u obrazovanje i obučavanje² mogu biti korisna u smislu ekonomskog rasta za društvo i povećanih prihoda za pojedince. Stoga, sistemi obrazovanja i obučavanja predstavljaju važan fokus za politiku vezanu za tržište rada, ublažavanje negativne socijalne situacije i pitanja koja se odnose na smanjivanje siromaštva. Ovakav pristup obrazovanju i obučavanju je u velikoj mjeri nov za BiH. Iz tog razloga je značaj analize ovog aspekta razvoja tržišta rada u skladu sa standardima EZ velik.

Anketa o mjeranju standarda života (LSMS) i praćenje oko polovine tih domaćinstava godinu dana kasnije u ugniježdenom ("nested"), ispravljenom, ponovno ponderiranom uzorku za Studiju *Živjeti u Bosni i Hercegovini (ŽuBiH)*, obezbjeđuje početak skupa važnih longitudinalnih podataka koji se mogu koristiti za analize politika⁴.

ŽuBiH, Talas 2 longitudinalnog skupa podataka je sad dostupan u obliku Izvještaja o Talasu 2⁵. Panel anketu *ŽuBiH* financira Ured za međunarodni razvoj Vlade Velike Britanije (DFID). Prikupljanje podataka iz Talasa 3 je završeno, a objavljivanje Izvještaja o Talasu 3 se planira za ljeto 2004.

Kao dio podrške u razvoju ovog skupa longitudinalnih podataka, DFID također financira seriju od tri kvalitativne studije. Namjera je da ove studije iskoriste podatke prikupljene u uzastopnim talasima Panel ankete *ŽuBiH* i dopune ih dodatnim podacima prikupljenim u oblastima studije pojedinačnih slučajeva radi rasvjetljavanja specifičnih političkih pitanja.

Prva Kvalitativna studija (KS1)⁶ je bila fokusirana na aspekte zapošljavanja i stanje na tržištu rada kroz analize pitanja, ne samo sa stajališta pojedinaca na tržištu rada (ponuda radne snage), za šta *LSMS*

² Vidi, na primjer, Psacharopoulos (1983.), Topel (1999.) i Card (1999.).

³ Takva ulaganja se obično zovu ulaganja u ljudski kapital. Također mogu obuhvatiti i ulaganja u zdravstvo.

⁴ Lynn, P. (oktobar, 2003.), "Razvoj metoda uzimanja uzorka za ankete o domaćinstvima u poratnoj Bosni i Hercegovini", radni dokumenti Instituta za društvena i ekonomska istraživanja, dokument 2003-26. Colchester: Univerzitet Essex. (<http://www.iser.essex.ac.uk/pubs/workpaps/pdf/2003-26.pdf>)

⁵ LSMS, koji je finansirala Svjetska banka, predstavlja Talas 1. DFID-ov projekat Radne i socijalne politike u BiH (septembar, 2003a), "Živjeti u BiH: prvi prijedlog Izvještaja o Talasu 2 Panel ankete, za diskusiju u Grupama korisnika podataka". Sarajevo i Banja Luka.

⁶ DFID-ov projekat Radne i socijalne politike u BiH (oktobar, 2002.) "Kvalitativna studija br.1: Zapošljavanje i stanje na tržištu rada i potencijal za razvoj politike u Bosni i Hercegovini" – Nacrt za diskusiju. Sarajevo i Banja Luka. (Dostupno na web stranicama čiji detalji su dati u sadržaju ovog izvještaja.)

– i Talas 1 ŽuBiH-a proizišao iz LSMS-a – daje neke polazne podatke⁷, već i sa stajališta poslodavaca (potražnja radne snage). Lokalni zavod za zapošljavanje, kao osnovna ustanova trenutno u funkciji posrednika u nalaženju posla, također je obezbijedio podatke.

U anketama u Travniku, Trebinju i Zenici, poduzetim za KS1, poslodavci koji su zapošljavali radnike u posljednjih 12 mjeseci, identificirali su pronalaženje kvalificiranih radnika kao najveću poteškoću u zapošljavanju. Mišljenje da nedostatak sposobnosti postoji uporedo s visokom stopom nezaposlenosti i aktivnostima nezvaničnog sektora je bilo jako rašireno.

To je vezano za činjenicu da sistem obrazovanja i obučavanja u BiH još nije reformiran (nasljeđe bivšeg socijalističkog sistema je još uvijek dominantno). Sa stajališta ovakvog pristupa, postojala su samo ograničena nastojanja da se sistem preusmjeri da odgovori na promijenjene i povećane potrebe tržišta rada u poratnim i tranzicionim procesima.

Reforme obrazovnog sistema koje su sada u toku u BiH usmjerene su na “normalizaciju” obrazovnog sistema i nastavnih planova i programa škola, njihovom usklađivanju i izjednačavanju. Cilj tih reformi je ublažavanje etničke podjele u obrazovanju, koja je posljedica rata. Iz tog razloga, one su korisne i djeluju kao dobra osnova za “sljedeći korak”, pristup koji je pokazan u ovoj studiji, kao i za daljnji napredak Reforme stručnog obrazovanja i obučavanja iz EZ (VET) i Programa reorganizacije obrazovanja iz Svjetske banke.

U anketi o pojedincima, provedenoj za KS1 u isto vrijeme kao i anketa o poslodavcima i u istim oblastima studije pojedinačnih slučajeva, mnogi nezaposleni su naglasili da bi bili spremni poduzeti prekvalifikaciju. Poslodavci su izrazili spremnost da obezbijede obuku za svoje radnike. Tako, dokazi iz KS1 sugeriraju da:

- postoji izražena potreba za obukom;
- spremnost za poduzimanje obuke i
- spremnost za obezbjeđivanjem obuke.

Međutim, na osnovu te studije mi nismo mogli zaključiti kako te potrebe i spremnost pretvoriti u akciju. Nadalje, ako se one ne pretvaraju u akciju, mi ne znamo razlog za to, niti znamo kako bi mogle biti pretvorene u operativne intervencije u svrhu poboljšanja djelotvornosti tržišta rada.

KS1 je također zabilježila da i tržište proizvoda i tržište rada izgledaju veoma lokalizirani. KS1 i neke druge analize također bilježe veoma ograničenu – čak i nepostojeću – pokretljivost radne snage.

Samim tim, pitanja obučavanja, koja rezultiraju implikacijama za pokretljivost radne snage, su visoki prioritet za dugoročni razvoj tržišta rada.

Ova druga kvalitativna studija (KS2), stoga, istražuje kvalifikacije koje nedostaju i potrebe za obučavanjem u BiH. Ova studija je pravovremena zbog:

- prioriteta datog reformi stručnog obrazovanja i obučavanja (VET) u Programu reforme obrazovanja u BiH, koji provodi Misija OSCE-a u BiH (uz podršku OHR-a);
- uključivanja reformi VET u rješavanje pitanja koje je identificirala PRSP: Nacrt za javnu diskusiju / Razvojna strategija za BiH je sad pročišćen i pripremljen za usvajanje;
- predloženog projekta Svjetske banke za reformu obrazovanja i
- tekućeg rada Programa reforme VET iz EZ.

⁷ Nažalost, rezultati iz LSMS-a nisu bili objavljeni na vrijeme da bi bili potpuno dostupni autorima KS1.

I.2. FOKUS I CILJEVI STUDIJE

Krajnji cilj ove druge KS2 je, dakle:

- ispitati do koje mjere postoje kvalifikacije koje nedostaju i potrebe za obučavanjem u BiH radi identificiranja odgovarajućih oblasti, kao i fokusa, za političke intervencije.

Ova studija se fokusira na postojeće kvalifikacije koje nedostaju i potrebe za obučavanjem, zajedno s postojećom institucionalnom strukturom, poticajima i mišljenjima, s namjerom da:

- analizira i razumije trenutnu situaciju;
- predloži neke pravce strateške politike i
- skicira neke kratkoročne praktične intervencije.

Kao u KS1, jasan teoretski okvir daje osnovu za analizu i političke preporuke kao posljedicu analize. Taj okvir će biti predstavljen u Odlomku III, a zasnovan je na ideji o troškovima u obrazovanju i obučavanju kao *ulaganju u ljudski kapital*, to jeste, ulaganjima koja razvijaju produktivnost pojedinačnih radnika.

Prije toga, u Odlomku II, objasnićemo kontekst za studiju kroz: predstavljanje ključnih obilježja postojećeg sistema obrazovanja i obučavanja u BiH i napretka trenutnih inicijativa u ovoj oblasti; predstavljanja nekih opštih činjenica o tržištu rada u BiH i pregleda nekih razvoja poslije KS1; i pregleda sve većeg tijela podataka dostupnih za podršku razvoju politike u ovoj oblasti.

Odlomak IV će primijeniti teoretski okvir na te podatke, dok će Odlomak V iskoristiti te teoretske i iskustvene analize za identificiranje mogućnosti i ograničenja za politiku koja se odnosi na razvoj ljudskog kapitala.

Konačno, Odlomak VI će raspravljati o političkim preporukama u kontekstu širih ciljeva BiH, uključujući pristupanje EZ.

I.3 RAZVOJ I PROVEDBA STUDIJE

Metodološki pristup ovoj studiji je razvijan kroz sudjelovanje i savjete široke grupe aktera. Posebno treba istaći Grupe korisnika podataka (GKP) u oba entiteta, kao i GKP na nivou države (GKP za BiH), koje su bile uključene u strateški pravac kvalitativnih studija u smislu fokusa i djelokruga studija, kao i izbora oblasti studija pojedinačnih slučajeva. GKP su također obezbijedile svoje komentare i prijedloge za prvi nacrt ove studije. Ti komentari su uključeni u njenu konačnu verziju.

Grupe za stručno savjetovanje (GSS) su uspostavljene u svrhu savjetovanja o stručnim pitanjima i kontroliranja kvaliteta doprinosa aktera iz BiH. Članstvo GSS obuhvata i aktere i naučne radnike i, mada se osnovno članstvo održalo kroz KS1 i KS2, članstvo GSS za KS2 se razlikuje od članstva za KS1 radi odražavanja drugačijeg fokusa ove studije.

Na kraju, istraživački tim za KS2 je usvojio savjete domaćih aktera i stručnjaka o specifičnim pitanjima.

II. KONTEKST STUDIJE

II.1 OBRAZOVANJE I OBUČAVANJE U BiH⁸

Usmjereno obrazovanje

Kao i u većini drugih zemalja centralne i istočne Europe, početno stručno obrazovanje se odvija u školama i ustanovama visokog obrazovanja. Osam godina osnovnog obrazovanja, koje počinje u uzrastu od 7 godina⁹, je obavezno. Nakon obaveznog obrazovanja, učenici koji nastavljaju školovanje u srednjem obrazovanju (oko 72% u FBiH i 57% u RS te starosne grupe) imaju razne opcije. Postoje tri osnovne opcije.

- *Gimnazija*

Ove škole pružaju četverogodišnji smjer opšteg obrazovanja koji učenicima daje priliku za nastavak školovanja u visokom obrazovanju. Oko 23% srednjoškolskih učenika u FBiH, i 18% u RS, upisano je u gimnaziju.

- *Tehničke škole*

Tehničke škole pružaju četverogodišnje stručne smjerove koji učenicima također daju priliku za nastavak školovanja u visokom obrazovanju. Oko 38% srednjoškolskih učenika u FBiH, i 34% u RS, je upisano u tehničke škole.

- *Stručne škole*

Ove škole pružaju trogodišnju stručnu obuku za koju uspješni učenici stiču radnu kvalifikaciju. Oko 36% srednjoškolskih učenika u FBiH, i 46% u RS, upisano je u stručne škole.

Kretanja upisa od kraja rata pokazuju povećani upis u gimnazije i četverogodišnje tehničke škole, ali i pad u upisu u trogodišnje stručne škole. Ispitivanje kapaciteta srednjih škola u RS pokazuje da stručne škole popunjavaju samo oko 50% kapaciteta, dok su gimnazije i tehničke škole sasvim popunjene. To sugerira da je moguće da je nekim učenicima uskraćen pristup tehničkim školama ili gimnazijama.

Brojevi pokazani iznad govore da školovanje u visokom obrazovanju nastavljaju prvenstveno maturanti tehničkih škola i gimnazije – smjer kojim kreće oko 40% srednjoškolskih maturanata u FBiH. Ustanove visokog obrazovanja obuhvataju i više škole, koje uglavnom pružaju stručne smjerove studija, i univerzitete/fakultete koji pružaju obrazovanje koje je više akademsko.

Obučavanje koje obezbjeđuju poduzeća

Do 1990. godine, poduzeća su igrala veliku ulogu u početnim i trajnim obukama svojih radnika. Velika poduzeća – takozvani lideri u regionalnom razvoju ili specifičnoj industriji, uspostavljala su centre za trajno obrazovanje, koji su bili odgovorni za obučavanje i prekvalifikaciju svojih radnika. Primjeri takvih poduzeća su: "Energoinvest", Sarajevo; "Šipad", Sarajevo; RMK "Zenica", Zenica; "Rudi Čajavec", Banja Luka; "Jelšingrad", Banja Luka; "INCEL", Banja Luka; "CELPAC", Prijedor. U nekim slučajevima su velika poduzeća čak bila odgovorna za uspostavljanje istraživačkih instituta za pružanje specijaliziranog znanja i ključnih radnika za poduzeće. Ipak, uz ekonomsko slabljenje tih poduzeća nakon rata, njihova uloga u obučavanju je smanjena, uprkos zakonima koji su je pokušali održati¹⁰.

U nekim poduzećima u Federaciji postoje sistematski naponi na unapređivanju sposobnosti i znanja njihovih radnika (primjeri toga su novoprivatizirana i profitabilna poduzeća, kao što su "Bosnalijek"

⁸ Vidi: Dodatak D radi detaljnijeg opisa obrazovnog sistema u BiH

⁹ U 2003., to je promijenjeno u 9 godina osnovne škole, s početkom u šestoj godini života.

¹⁰ Poduzeća sa više od 50 zaposlenih su obavezna primati pripravnike radi sticanja radnog iskustva na period od 6 – 12 mjeseci.

dd, farmaceutska kompanija iz Sarajeva, ili "Klas" dd, kompanija za preradu hrane iz Sarajeva, i "BH Telekom"). Ipak, takva poduzeća su prije izuzetak nego pravilo u FBiH.

Zakoni o obrazovanju (osnovno, srednje, više i fakultetsko) u RS ne priznaju centre za obuku u poduzećima. Iz tog razloga, svjedodžbe, diplome ili potvrde za takvu vrstu obuke ne bi bile zvanično priznate u RS. Postoji samo mali broj poduzeća koja mogu ispuniti uslove nametnute od Ministarstva za prosvjetu i kulturu RS za priznanje određenih vrsta obrazovanja (prostorije, oprema i odgovarajući broj zaposlenih nastavnika i profesora), a troškovi ispunjavanja takvih uslova su zaista previsoki.

Obučavanje koje obezbjeđuje Zavod za zapošljavanje

Do sredine 1980-ih, odrasle nezaposlene osobe su imale priliku dobiti dodatnu obuku ili prekvalifikaciju u 12 centara za obučavanje, koje su vodile i financirale javne službe za zapošljavanje. Iako zavodi za zapošljavanje više nemaju odgovornost za upravljanje centrima za obučavanje, oni su odgovorni za financiranje i obezbjeđivanje prekvalifikacije nezaposlenih iz sredstava obezbijeđenih iz namjenskog poreza na doprinos za zaposlene, koji plaćaju poslodavci.

U Federaciji se porez na doprinos za zaposlene ubire na 2,5% plate bez odbitaka (ili 3,68% čiste plate). Ukupni iznos doprinosa se dijeli između Federalnog zavoda za zapošljavanje i kantonalnih zavoda za zapošljavanje, u omjeru od 25% za federalni nivo i 75% za kantonalni nivo. Financiranje prekvalifikacije u FBiH je odgovornost kantonalnih zavoda za zapošljavanje od usvajanja promjena u financiranju federalnog i kantonalnih zavoda za zapošljavanje (2000./2001.).

Zavod za zapošljavanje u RS je financiran kroz doprinos iz plata zaposlenih u iznosu do 1% (0,5% je doprinos poslodavca i 0,5% doprinos zaposlenih). Ti doprinosi su jedini izvor prihoda Zavoda za zapošljavanje RS, iz kojeg financiraju sve aktivnosti propisane zakonom.

Programe obuke za nezaposlene u RS organiziraju Zavod za zapošljavanje i Privredna komora. Takvi programi se organiziraju u specifične svrhe, kao što je angažiranje za određeni poslovni program ili rad u inostranstvu. Obuku vodi neka zvanično priznata školska ustanova, na osnovu programa ovjerenog u skladu s ugovorom koji potpisuje nosilac ugovora. Obuka za poduzeća koja traže novu ili sezonsku radnu snagu je također organizirana na taj način.

Privatni pružaoci obuke i NVO

Postoji mnoštvo privatnih pružaoca obuke, obično za ispunjavanje specifičnih potreba za obukom, kao što su korištenje osobnih računara ili strani jezici. Njihove svjedodžbe obično nisu ovjerene od nadležnih državnih tijela, iako neki privatni pružaoci obuke jesu uspostavili veze s inostranim ovlaštenim organizacijama – često u EZ.

NVO su postale značajan izvor pružaoca obuke u BiH. Međutim, njima je trenutno zabranjeno naplaćivati obučavanje i ova zabrana sprječava širenje ove aktivnosti.

Trenutne inicijative

Brojni donatorski financirani projekti su imali komponentu obučavanja u svrhu zapošljavanja ili prekvalifikacije. Međutim, ovdje ćemo pomenuti samo inicijative čiji cilj je izravni uticaj na sisteme stručnog obrazovanja i obučavanja (VET).

Fokus reforme VET

Reforma sistema VET, unutar šire reforme obrazovnog sistema uopšte, koristi informacije iz širih prioriteta BiH. Među najvažnijim prioritetima su:

- razvoj zapošljavanja;
- smanjenje siromaštva i
- usklađivanje sa standardima EZ.

Program EZ VET

Ovaj program je razvijen u svrhu podrške reformi sistema VET. Počeo je 1998. s tri komponente.

- *Politika i strategija*

Međunarodni stručnjaci su pružili podršku ključnim akterima iz oba entiteta u pripremi strategije za razvoj srednjeg obrazovanja. Taj rad je stvorio *Zeleni dokument*¹¹.

- *Razvoj modularnog nastavnog plana i programa*

Taj projekt je pružio podršku u razvoju modularnog programa za 6 zanimanja u 12 pilot škola (po 6 u svakom entitetu).

- *Dodatna obuka*

Ta komponenta je bila fokusirana na civilne žrtve rata.

Iako je komponenta razvoja politika napredovala nešto sporije nego što je bilo zamišljeno, važan razvoj predstavlja uspostavljanje Agencije za standarde i ocjenjivanje u obrazovanju FBiH i RS, čija osnovna uloga je ocjenjivanje kvaliteta svjedodžbi u cilju usklađivanja.

Projekt reorganiziranja obrazovanja

Svjetska banka je u ranim fazama pripreme kredita za podršku reformi obrazovnog sistema. Trenutno razmišljanje o ovom projektu identificira sistem VET kao jedno od tri glavna pitanja koja treba rješavati.

II.2 OBRAZOVANJE I ZAPOSLENOST U BiH: NEKE OSNOVNE ČINJENICE

Zabrinutost oko niskih nivoa zaposlenosti i primanja je bila osnovni pokretač za fokus na tržište rada u KS1. Zabilježena nezaposlenost je bila visoka – na kraju 2001. je bilo 498 000 osoba registriranih kao nezaposlene, što predstavlja procijenjenu¹² stopu nezaposlenosti od 39%, iako preliminarne procjene iz LSMS-a sugeriraju da je samo oko 25% registriranih osoba bilo nezaposleno prema definiciji nezaposlenosti iz ILO¹³. Prema toj definiciji, procjene stvarne stope nezaposlenosti se kreću oko 17%. Iako je to i dalje visoko po međunarodnim standardima, dosljedno je iskustvima drugih zemalja u regiji.

Nezaposlenost ostaje visoka. Podaci iz Talasa 2 ŽuBiH-a pokazuju da su ukupni nivoi zaposlenosti nešto poboljšani¹⁴ (od 44,3% do 45,4% radno sposobnog stanovništva), a stopa osoba koje nisu zaposlene je više opala (sa 47,1% na 44,3% radno sposobnog stanovništva).

Takav porast u učešću radne snage bez odgovarajućeg visokog porasta u zaposlenosti se odrazio u povećanoj stopi nezaposlenosti (prema definiciji iz ILO). Od toga je možda ozbiljniji nalaz¹⁵ da je samo 35% nezaposlenih u 2001. bilo zaposleno u 2002., što potvrđuje da je dugoročna nezaposlenost važno pitanje.

Osim toga, nezaposlenost je viša među mladim ljudima. Sad kad su dostupni podaci i iz Talasa 1 i iz Talasa 2, moguće je pratiti neke analize poduzete u KS1 u svrhu izvlačenja mogućih dodatnih pouka za politiku¹⁶.

¹¹ Zeleni dokument za EZ VET (www.euvet.org/ba/gr.asp).

¹² Vodopivec (2002.).

¹³ Prema definiciji ILO, osoba je nezaposlena ako nema plaćeni posao, ako je tražila posao u posljednje četiri sedmice i u stanju je početi raditi u roku od dvije sedmice, ako posao bude ponuđen.

¹⁴ DFID-ov projekt (septembar, 2003a). Tabela 4.2.

¹⁵ DFID-ov projekt (septembar, 2003a). Tabela 4.2.

¹⁶ DFID-ov projekat Radne i socijalne politike u BiH, (decembar, 2003.), "Političko osuvremenjavanje Kvalitativne studije br.1: stanje zaposlenosti i mogućnosti za razvoj politike u BiH". Sarajevo i Banja Luka.

Izvještaj o Talasu 2 ŽuBiH-a pokazuje da je stanje nezaposlenosti povezano s obrazovanjem. Tabela 4.9 pokazuje da osobe s višim nivoom obrazovanja imaju više mogućnosti za zapošljavanje, te da također postoji veća vjerovatnoća da su osobe koje su prošle neku obuku u posljednjih godinu dana zaposlene, iako je njihov uticaj slabiji i značajan samo na skupnom nivou. Takav nalaz daje dodatni razlog za istraživanje obrazovanja i obučavanja.

Nadalje, Slika 5.3 iz izvještaja o Talasu 2 pokazuje jasnu vezu između prihoda i kvalifikacija. Osobe sa višim kvalifikacijama imaju više prihode. To je čest obrazac primijećen u mnogim zemljama. Izvještaj također pokazuje da, kao i u većini drugih država, žene imaju niže prihode od zaposlenosti nego muškarci (Slika 5.2): žene imaju zarade koje predstavljaju oko 42% zarada muškaraca u RS i samo 32% u FBiH.

Isto tako je prisutna poznata veza između prihoda i starosne dobi u obliku okrenutog slova U (Slika 5.1), u kojoj prihod raste do starosne dobi od 35-44 godine, a nakon toga ponovo opada. Iako su detalji različiti u različitim zemljama (na primjer, omjer ženskih zarada u odnosu na muške je znatno niži u BiH nego u SAD, gdje je oko 0,5, a veza između starosne dobi i zarada dostiže vrhunac kasnije i manje je okomita u UK nego u BiH), ovi obrasci su veoma prepoznatljivi u međunarodnim istraživanjima o zaradama.

II.3 IZVORI PODATAKA

BiH razvija bogat skup podataka koji mogu poslužiti za rješavanje ovog pitanja. Podaci koji postoje u ovom trenutku obuhvataju:

- administrativne podatke o obrazovnim ustanovama;
- administrativne podatke iz zavoda za zapošljavanje;
- podatke iz Talasa 1 (LSMS) i Talasa 2 (Živjeti u BiH) panel ankete o domaćinstvima i
- podatke iz studija pojedinačnih slučajeva iz KS1.

Osim toga, nedavno provedena studija o mišljenjima učenika/studenata, roditelja i nastavnog osoblja u srednjem i visokom obrazovanju¹⁷, koju je financirala Svjetska banka, rezultirala je važnim podacima o stavovima i očekivanjima, koji su iskorišteni u ovoj studiji.

Konačno, specifično za KS2, poduzeli smo niz anketa o ključnim akterima u svrhu dobijanja kvantitativnih i kvalitativnih podataka o pitanjima obrazovanja i obučavanja.

Administrativni podaci

Obrazovanje

Statistički zavodi (SZ) u oba entiteta prikupljaju podatke iz kantonalnih ministarstava za obrazovanje (FBiH) i ministarstva za prosvjetu (RS), koje dobijaju u okviru svojih dužnosti. Statistički zavod u RS dobija financijske podatke o obrazovanju iz ministarstva za financije i opštinskih budžeta. Ti podaci se daju jednom godišnje i obuhvataju informacije o:

- upisu;
- školama i
- financijama.

Zaposlenost i nezaposlenost

Podaci koje su prikupili zavodi za zapošljavanje u oba entiteta sadrže informacije o:

- zaposlenosti i obilježjima zaposlenih u zvaničnom sektoru;
- nepopunjenim radnim mjestima u zvaničnom sektoru registriranim u zavodu za zapošljavanje;
- registriranim nezaposlenim osobama i obilježjima registriranih nezaposlenih i

¹⁷ Svjetska banka (2003a), "Procjena korisnika u reformi srednjeg i visokog obrazovanja u BiH".

- obučavanju koje financira zavod za zapošljavanje.

Takvi podaci su, uopšteno, dostupni mjesečno.

Osim toga, podaci iz penzionih fondova mogu biti korišteni za stvaranje radnih istorija pojedinaca zaposlenih u zvaničnom sektoru¹⁸.

Administrativni podaci su korisni stoga što, u većini slučajeva, pružaju informacije o relevantnoj populaciji, umjesto o uzorku te populacije. Ipak, pošto se podaci prikupljaju za određene administrativne svrhe, oni često ne sadrže potpune informacije potrebne za određene vrste političkih istraživanja (na primjer, podaci o zaposlenosti ne sadrže informacije o platama i radnim satima pojedinačnih radnika). Štaviše, za administraciju su potrebne definicije, a ne istraživanje (tako da registar nezaposlenih bilježi samo osobe koje tvrde da ispunjavaju administrativne zahtjeve za registriranje i koje odaberu da se registriraju; dobro je poznato da on ne pokazuje stepen nezaposlenosti po međunarodnim definicijama).

Podaci iz ankete

Podaci iz anketa mogu popuniti praznine u administrativnim podacima kroz obezbjeđivanje mnogo više informacija o ponašanju i mišljenjima ispitanika. Ipak, pošto je prikupljanje toliko detalja skupo, obično nije moguće dobiti ove informacije o ukupnoj populaciji na učestaloj osnovi¹⁹ i potrebno je anketirati slučajni uzorak populacije, koristeći tu anketu za čitavu populaciju.

Panel anketa ŽuBiH

U 2001., LSMS je anketirao 5400 domaćinstava. Ispitanicima je postavljan širok spektar pitanja o njihovim životima, uključujući detaljna pitanja o obrazovanju, zaposlenosti i prihodu.

Uzorak za Talas 2 ŽuBiH-a je sačinjen sa više od 3000 domaćinstava izvučenih iz LSMS, putem korištenja ispravljenog uzorka koji poboljšava reprezentativnu prirodu podataka koji su dobijeni²⁰. Ta domaćinstva su ponovno anketirana u 2002. i biće anketirana treći put u septembru 2003. radi podataka iz Talasa 3. Iako se upitnik za Talas 2 (*Živjeti u BiH*) u određenoj mjeri razlikovao od upitnika za LSMS, njegov nacrt je specifično oblikovan da bi uključio široke oblasti preklapanja na kojima će se zasnivati longitudinalna analiza. Na taj način, ova panel anketa počinje stvarati trajnu hroniku iskustava pojedinaca u oblastima koje pokriva njen upitnik – to jeste, razvoj statističke osnove za analizu trendova.

Procjena korisnika iz Svjetske banke

Ova anketa je prvenstveno bila fokusirana na sljedeća široka pitanja:

- zadovoljstvo postojećim sistemom;
- planovi za budućnost,
- obrazovanje kao održivo ulaganje u BiH;
- načini za poboljšanje postojećeg sistema i
- moguće metode za finansijska poboljšanja.

Informacije su prikupljane putem kombinacije upitnika za samo-popunjavanje, anketnih razgovora i fokusnih grupa iz učenika/studenata, roditelja i nastavnika u srednjem i visokom obrazovanju. Svi učenici srednje škole su bili na završnoj školskoj godini. Prikupljanje podataka se odvijalo krajem maja/početkom juna 2003. u Banjoj Luci, Prijedoru i Trebinju (u RS), te u Sarajevu, Novom Travniku, Travniku i Zenici (u FBiH). Sveukupno su prikupljene informacije od oko 3000 učenika/studenata u srednjem i visokom obrazovanju, roditelja i nastavnika.

¹⁸ Vodopivec (2002) je stvorio takve istorije u svrhu istraživanja pokretljivosti tržišta rada.

¹⁹ Neki državni popisi stanovništva dobijaju podskupove takvih informacija od svakog pojedinca tokom popisa. Međutim, te informacije su dostupne samo u dugim intervalima – obično deset godina.

²⁰ Peter Lynn (oktobar, 2003.).

Ankete koje je podržao DFID

Ankete za KS1

U maju i junu 2002. su prikupljane informacije u tri oblasti studije pojedinačnih slučajeva – Travnik i Zenica (FBiH) i Trebinje (RS). U tim oblastima su podaci bili zasnovani na:

- dugom upitniku o ponašanju i stavovima na tržištu rada, koji je popunilo 300 pojedinaca;
- upitniku o poslovnim izgledima i zapošljavanju radnika, koji je popunilo oko 50 poslodavaca i
- upitniku o djelotvornosti mehanizama za uravnotežavanje ponude i potražnje na tržištu, koji je popunilo oko 20 ključnih aktera, kao što su zavodi za zapošljavanje, organizacije poslodavaca, sindikati i NVO.

Ova studija je uradila analize tih podataka u kontekstu političkih pitanja koja razmatramo i također predložila oblasti za daljnja istraživanja.

Ankete za KS2

U junu 2003. su prikupljane informacije u četiri oblasti studije pojedinačnih slučajeva – Travnik i Zenica (FBiH) i Prijedor i Trebinje (RS). Podaci su bili zasnovani na upitniku o:

- obrazovanju, obučavanju, prvim iskustvima na tržištu rada, očekivanjima i stavovima, koji je popunilo 94 mladih ljudi koji su maturirali u 2000.;
- obrazovanju, obučavanju, planovima na tržištu rada, očekivanjima i stavovima, koji je popunilo 50 učenika koji završavaju osnovnu školu;
- obrazovanju, obučavanju, iskustvima na tržištu rada, očekivanjima i stavovima, koji je popunilo 75 nezaposlenih osoba;
- poslovnoj aktivnosti, zapošljavanju radnika, potrebnim sposobnostima i obučavanju, koji je popunilo 102 poslodavca;
- trenutnim aktivnostima, planovima i ograničenjima, koji je popunilo 34 pružaoca obuke; i
- nizu polustrukturiranih anketnih razgovora sa službama za obrazovanje i zavodima za zapošljavanje.

DALJNJE INFORMACIJE O ANKETI SU DATE U DODACIMA.

III. ANALITIČKI OKVIR: BEHAVIORALNI ODNOS IZMEĐU ZAPOSŁJAVANJA, ZARADA I OBRAZOVANJA I OBUČAVANJA

III.1 ULAGANJE U LJUDSKI KAPITAL

Načela odluka o ulaganju

Koncepcija da obrazovanje i obuka stvaraju ljudski kapital je stoljećima bila sastavni dio razmišljanja ekonomista. Klasični ekonomisti, kao Adam Smith i Karl Marx, otkrili su da se vrijednost radne snage povećava s obrazovanjem i posjedovanjem specifičnih sposobnosti. Obojica su uočili da, budući da je radna snaga korištena u proizvodnji sposobnosti, osoba koja posjeduje te sposobnosti može očekivati veću cijenu za primjenu tih sposobnosti (tj. veću zaradu). Ali, sve do dvadesetog stoljeća, ova koncepcija nije bila dovoljno razvijena analitički da bi pružila bolje razumijevanje pojedinačnog ponašanja, a također i smjernice za politiku.

Zbog toga sad počinjemo sa zvaničnom diskusijom o načelima ulaganja u fizički kapital, kao što su mašinerija ili zemlja. Analiza se potom proširuje na koncepciju ljudskog kapitala.

Pojedinac ili organizacija koji vrše ulaganje se moraju izložiti troškovima (često jako visokim troškovima) na početku ulaganja da bi uživali u povratima u budućim periodima. Racionalna odluka o ulaganju bi zahtijevala da očekivani povrati tog ulaganja premaše troškove.

Odluke o ulaganju su uvijek teške jer, dok su troškovi obično jasni i neposredni, povrati se pojavljuju tokom (dugog) perioda u budućnosti i time imaju tendenciju da budu manje izvjesni od troškova. Osim neizvjesnosti svojstvene odlukama o ulaganju, također postoji i pitanje kako porediti troškove i povrate koji se pojavljuju u različitim vremenskim periodima. Čak i kad ne bi bilo neizvjesnosti, da li bi bilo racionalno potrošiti 2000 KM danas za garantiranu isplatu od 2000 KM za tri godine? U većini slučajeva, to ne bi bila racionalna odluka za pojedinca, bez obzira da li već ima novac za ulaganje ili treba posuditi novac. Većina ljudi koji već imaju novac za ulaganje bi imala alternativu da položi 2000 KM na štedni račun u banci i dobije više od 2000 KM (2000 KM plus kamata) za tri godine. Osobe koje su morale posuditi novac za ulaganje bi morale vratiti taj novac uz kamate. Stoga se u oba slučaja ulaganje ne bi isplatilo.

Iz tih razloga je potrebno naći način za poređenje vrijednosti tokom različitih godina. Pretpostavimo da imamo vrlo jednostavno ulaganje koje košta C_0 u tekućoj godini (godina 0) i daje sigurni čisti povrat Y_1 u godini 1. Pojedinac koji odlučuje o ulaganju može položiti svoj novac u banku i dobijati godišnju kamatu po stopi od r ²¹. Ako novac čuva u banci, pojedinac će dobiti $C_0(1+r)$ u prvoj godini – tj., uloženi novac će biti vraćen uz kamatu na taj iznos. Dakle, pojedinac će ulagati jedino ako je:

$$Y_1 > C_0(1+r)$$

ili, drugim riječima, ako je:

$$Y_1 / (1+r) > C_0.$$

Ova formula predstavlja metodologiju za poređenje vrijednosti u različitim vremenima. Ona pogotovo daje način za poređenje vrijednosti u budućnosti s trenutnim vrijednostima. Iz tog razloga, formula $Y_1 / (1+r)$ je poznata kao *trenutna vrijednost* Y_1 .

Slično tome, za čisti povrat primljen u drugoj godini, Y_2 , njegova trenutna vrijednost je;

$$Y_2 / (1+r)(1+r) = Y_2 / (1+r)^2$$

Uopštenije gledajući, za sve povrate primljene u godini t , Y_t , njihova trenutna vrijednost je:

$$Y_t / (1+r)^t$$

²¹ Stopa kamate je ovdje izražena kao broj, tako da je stopa izražena u procentima jednaka 100r% godišnje. Dakle, ako je $r = 0,1$, stopa kamate je 10%.

Tako je opšte pravilo u odlučivanju o ulaganju to da će pojedinac poduzeti ulaganje ako je zbir trenutnih vrijednosti povrata veći od troška ulaganja. To može biti formalizirano kao:

$$\sum_{t=1}^n Y_t / (1+r)^t > C_0 \quad (1),$$

gdje n predstavlja broj godina tokom kojih se primaju povrati na ulaganje. Jednačina (1) može biti drugačije formulirana kao:

$$\sum_{t=1}^n Y_t / (1+r)^t - C_0 > 0 \quad (2),$$

Lijeva strana ove jednačine je poznata kao Čista trenutna vrijednost (ČTV) ulaganja. Ona se može uopštenije definirati tako da se trošak jednostavno shvata kao negativni povrat. Tako da ČTV ulaganja s protokom negativnih i pozitivnih povrata može biti definirana kao:

$$\text{ČTV} = \sum_{t=0}^n Y_t / (1+r)^t \quad (3),$$

a odluka o ulaganju je da ulaganje treba poduzeti ako je ČTV veća od 0.

Alternativni način formuliranja ovog pravila je definiranje kamatne stope, i , tako da:

$$\text{ČTV} = \sum_{t=0}^n Y_t / (1+i)^t = 0 \quad (4),$$

Kamatna stopa, i , koja rezultira sa ČTV koja je jednaka 0, poznata je kao **interna stopa povrata** ulaganja. Ulaganje je dakle opravdano ako je:

$$i \geq r \quad (5),$$

to jeste, ako je interna stopa povrata ulaganja – procentualni prihod ulaganja, drugim riječima – veća od kamatne stope dostupne ulagaču za uzimanje i davanje zajmova²².

Razvoj analize ljudskog kapitala je zasnovan na koncepciji interne stope povrata (ISP)²³.

III. 2 PRIMJENA NAČELA ULAGANJA U LJUDSKI KAPITAL

U svojoj suštini, gore pokazana analiza ne pravi nikakve konceptualne razlike između ulaganja u fizički kapital i ulaganja u ljudski kapital – tj., odluka o sticanju obrazovanja ili obuke. U oba slučaja, troškovi se pojavljuju sa očekivanjem povrata u budućim godinama. Jedina razlika leži u prirodi troškova i povrata koji se obično povezuju sa ulaganjem u fizički i ljudski kapital.

U slučaju **fizičkog kapitala**, troškovi će vjerovatno biti jasno identificirani i relativno lako procjenjivi – nabavna cijena neke mašine, na primjer – kao i povrati – vrijednost zarada od povećane proizvodnje, na primjer.

Kod **ljudskog kapitala** su neki troškovi očigledni. Troškovi predavača, zgrada i opreme koji se koriste za pružanje obrazovanja ili obuke se jasno identificiraju i relativno lako mjere. Ipak, pokazuje se da ti elementi nisu glavne komponente troškova ulaganja u ljudski kapital. Mnogo značajnije, u

²² Može se smatrati da su jednačine 4 i 5 u većini slučajeva samo drugačije formulacije jednačine 3. Međutim, ima slučajeva u kojima interna stopa povrata može rezultirati neispravnom odlukom ako se ne pazi. Pravilo ČTV je uvijek formalno tačno.

²³ Uslovi u kojima ISP ne uspijeva se ne odnose na ulaganje u ljudski kapital.

kvantitativnom smislu, su *neostvarene zarade* pojedinaca koji učestvuju u obrazovanju. Neostvarene zarade su prihodi koje bi pojedinci zaradili da su bili u radnom odnosu umjesto uključeni u obrazovanje ili obučavanje. Viši nivo obrazovanja koji se proučava dovodi do višeg nivoa neostvarenih zarada (jer osobe s višim nivoom obrazovanja obično više zarađuju) i, samim tim, trošak tog ulaganja u ljudski kapital je veći.

Povrati ulaganja su vrijednost povećanih zarada koje pojedinac dobija ako se obrazuje, u poređenju s njegovim zaradama, ako nije poduzeo takvo ulaganje. Iako postoji niz načina na koje se može procijeniti uticaj obrazovanja na zarade, nije moguće uzeti jednog pojedinca i sa sigurnošću utvrditi razliku u zaradama koja bi mogla biti pripisana uticaju dodatnog nivoa obrazovanja. Povećane zarade mogu biti rezultat mješavine određenih urođenih talenata i sreće, kao i povećanog obrazovanja. Iako povrati iz ulaganja u fizički kapital nisu sigurni, postoji širok spektar ulaganja u kojima procjene povrata mogu biti izvedene iz tehničkih procjena povećanih nivoa proizvodnje i postojećeg poznavanja cijena na tržištu.

Međutim, ne treba pretjerivati s tom razlikom. Postoje brojne situacije u kojima ulaganja u fizički kapital ne ispunjava očekivanja, ili zato što su cijene bile mnogo više od očekivanih (englesko-francusko ulaganje u razvoj supersoničnog aviona, na primjer), ili zato što povrati nisu ispunili očekivanja (na primjer, problemi u industriji čelika u velikom broju zemalja zbog pada cijena čelika).

S druge strane, važan aspekt ljudskog kapitala je da njime može upravljati jedino njegov vlasnik. Drugim riječima, pojedinac koji poduzima ulaganje mora biti prisutan (tj., mora raditi u nekom zanimanju) da bi kapital stvorio rezultate. Ta strana ljudskog kapitala ima neke važne implikacije za donošenje odluke o ulaganju.

III.3 ODLUKE O POJEDINAČNOM ULAGANJU PROTIV ODLUKA O DRUŠTVENOM ULAGANJU

Novčane mjere

Prije nego što razmotrimo kako bi mogli procijeniti troškove i povrate ulaganja u ljudski kapital, potrebno je razjasniti razliku između odluka o pojedinačnom i društvenom ulaganju. Polazište je prepoznavanje činjenice da je cilj uspješne odluke o ulaganju maksimalno povećanje vrijednosti aktive tokom vremena. Međutim, koncepcija "aktive" a, samim tim, i stavki koje će biti uključene u okvir te definicije, ovisiće o tome ko donosi odluku.

Iako je poznato da su "svi ljudi različiti" i, otuda, da žele različite stvari, postojanje tržišne ekonomije omogućuje njihovo relativno lako međusobno poređenje. Pošto imamo novčani sistem, blagostanje osoba koje više vole piletinu može se porediti s osobama koje više vole ribu, jer su svi ljudi slobodni da troše svoj novac kako žele. Samim tim, razlike u novčanom prihodu predstavljaju dobar pokazatelj razlike u blagostanju. Čak i kad ljudi imaju korist od proizvoda koje ne kupuju – na primjer, hrana koja se uzgaja na porodičnoj farmi – postojanje tržišnih cijena za takve proizvode predstavlja novčanu vrijednost takve vrste koristi. Ipak je važno naglasiti da novac sam po sebi nije ono što donosi korist. Novac je jednostavno zajednička jedinica vrijednosti koja nam omogućuje da saberemo vrijednost koristi koje su proistekle iz mnoštva različitih proizvoda i usluga.

Zašto je potrebno napraviti razliku između odluka o privatnom i društvenom ulaganju u svrhu analize? Odgovor leži u razlogu zbog kojeg poduzimamo analizu odluka o ljudskom kapitalu. Ta analiza se koristi za bavljenje pitanjima poput sljedećih:

- Da li treba povećati/umanjiti javnu dotaciju za visoko obrazovanje?
- Da li treba povećati/umanjiti prilike za studiranje određenog predmeta?
- Da li su pojedinci ograničeni u donošenju uspješnih odluka o ulaganju u ljudski kapital?

Pitanja poput ovih imaju kritični značaj za javnu politiku i, kao što ćemo kasnije vidjeti, ovise o analizi socijalnog i privatnog ISP.

Pojedinačne odluke

Sa stajališta pojedinca, njihove aktive im obezbjeđuju pristup proizvodima i uslugama iz kojih polučuju korist²⁴. Pošto je novčani prihod taj koji im omogućuje pristup tim proizvodima i uslugama, pojedinci će obično donijeti odluke o ulaganju koje maksimalno povećavaju čiste trenutne vrijednosti novčanog prihoda. Izuzetak u tom opštem pravilu je slučaj izbora zanimanja. Obzirom da se neka zanimanja smatraju prirođeno korisnijim (ili manje neprijatnim) od drugih, pojedinci će biti spremni prihvatiti manju zaradu da bi radili u takvim zanimanjima, a zbog toga postoji vjerovatnoća da uočimo različite zarade za pojedince sa istim nivoom obrazovanja zbog razlika u prirodi zanimanja.

Obzirom da ulaganje u ljudski kapital zahtijeva početne troškove koje prati period ostvarivanja koristi, postoji veća vjerovatnoća da će pojedinci²⁵ ulagati ako je duži vremenski period tokom kojeg očekuju povrate. To objašnjava zašto većina pojedinaca obično poduzima najveći dio svojih ulaganja u ljudski kapital dok su još relativno mladi i, samim tim, imaju duži period radnog života tokom kojeg očekuju da dobiju povrate.

Troškovi ulaganja pojedinaca u ljudski kapital kroz obrazovanje ili obučavanje potpadaju pod dvije široke kategorije:

1. Troškovi školovanja

Troškovi školovanja su svi troškovi koje pojedinci plaćaju iz svog džepa²⁶. Oni obuhvataju:

- troškove školovanja, koje pojedinci plaćaju ustanovi za obrazovanje ili obučavanje;
- troškove knjiga, pribora i tako dalje, koji se nabavljaju da bi ih koristio student; i
- troškove opreme (kao što su osobni računar ili mikroskop), kupljene u svrhu obrazovanja.

U ekonomijama s velikim dotacijama za obrazovanje, troškovi školovanja imaju tendenciju da budu nula – ili, najviše, mali dio stvarnog troška.

2. Neostvarene zarade

Neostvarene zarade su zarade koje bi pojedinci zaradili da su radili umjesto nastavljanja obrazovanja ili obuke. To je trošak ulaganja u ljudski kapital, jer se pojedinci odriču prihoda (a time i trenutnog pristupa koristima) u nadi da će imati veći prihod u budućnosti. Međunarodna istraživanja su dosljedna u nalazima da neostvarene zarade predstavljaju mnogo veći trošak nego troškovi školovanja za pojedince²⁷. Taj trošak za pojedince se mjeri njihovim očekivanim čistim prihodom bez poreza zato što vrijednost čistih zarada predstavlja sposobnost pojedinaca da pristupa proizvodima i uslugama koji omogućuju korist.

Povrati pojedincima su prvenstveno povećane zarade koje se pripisuju povećanom nivou obrazovanja. I ovdje je slučaj da te zarade treba mjeriti bez poreza.

Društvene odluke

Dok pojedinci donose odluke na osnovu čiste vrijednosti koristi koje su im dostupne (a, vjerovatno, i njihovim užim porodicama), društvene odluke trebaju uzeti u obzir uticaj ulaganja na sve članove društva. To ima implikacije za procjenu i troška i povrata društvenog ulaganja u ljudski kapital.

Društveni troškovi ulaganja u ljudski kapital također imaju dvije komponente.

²⁴ Oni mogu trošiti te proizvode i usluge sami ili ih mogu obezbjeđivati svojoj porodici i prijateljima. Ova analiza ne sugerira da su pojedinci nužno sebični.

²⁵ Naredni argument također vrijedi za odluke o optimalnom društvenom ulaganju.

²⁶ Takve troškove obično plaća porodica pojedinca.

²⁷ Procjene od više od 75% su uobičajene.

1. Troškovi školovanja

Troškovi školovanja sa stajališta društva su vrijednost svih resursa koji se koriste u obrazovanju. Tu spadaju:

- troškovi nastavnog i drugog osoblja, potrebnih za pružanje obrazovanja;
- troškovi zgrada i opreme u ustanovi za obrazovanje ili obučavanje; i
- troškovi knjiga, pribora, itd., koje koriste studenti.

Važno je napomenuti da ovi društveni troškovi mogu također ubuhvatati i troškove koji su, u stvari, troškovi koje snose sami studenti. Na primjer, studenti (ili njihove porodice) mogu biti odgovorni za kupovinu knjiga ili one mogu biti kupljene iz školskog budžeta. U svakom slučaju, oni predstavljaju društveni trošak, jer su resursi koji se koriste u procesu obrazovanja.

Iz sličnog razloga je isto tako važno obratiti pažnju na to da stipendije koje se dodjeljuju studentima ne čine društveni trošak obrazovanja, jer nisu korišteni nikakvi resursi kao rezultat obrazovanja. Stipendije su jednostavno prenosi novca od jedne društvene grupe (oni koji nisu u obrazovanju) u drugu (oni u obrazovanju koji ispunjavaju određene kriterije). Takve isplate su opšte poznate kao *prenosne isplate* i ne treba ih uključivati u društvene proračune²⁸.

1. Neostvarene zarade

Sa stajališta društva, neostvarene zarade su društveni trošak ulaganja u ljudski kapital, jer se društvo odriče proizvoda i usluga koje bi pojedinci proizveli i od kojih bi pojedinci (kao i drugi članovi društva) imali koristi. Ta društvena cijena izgubljene proizvodnje se mjeri očekivanim zaradama bez odbitaka poreza, jer vrijednost zarada bez odbitaka predstavlja vrijednost rezultata pojedinaca za društvo.

Povrati društvu su prvenstveno povećana produktivnost koja se pripisuje povećanom obrazovanju. U većini slučajeva se povećana produktivnost može mjeriti razlikama u zaradama, koje se mjere bez odbitaka poreza²⁹.

Kao što je gore navedeno, postoji veća vjerovatnoća da će ulaganja u ljudski kapital biti isplativa za pojedince i društvo ako se vrše dok su pojedinci relativno mladi. Iz tog razloga će politike za olakšavanje doživotnog učenja morati uzeti u obzir taj faktor.

III. 4 PROCJENJIVANJE TROŠKOVA I POVRATA ULAGANJA U LJUDSKI KAPITAL

Troškovi

Pojedinačni troškovi

Kao što je gore navedeno, procjena troškova školovanja je relativno izravna za pojedince koji donose odluke, jer oni znaju prilično tačno kakvi troškovi će se pojaviti. Nezavisni analitičar takvih odluka bi trebao doći do takvih podataka ili iz ankete ili iz administrativnih podataka (ili možda oboje). U svakom slučaju, kao što je gore navedeno, troškovi školovanja su obično relativno mali dio ukupnih troškova ulaganja u ljudski kapital kroz obrazovanje ili obučavanje.

Procjena neostvarenih zarada je nešto teža i za pojedince koji donose odluke i za analitičare. U oba slučaja će procjena biti zasnovana na dostupnim informacijama. Informacije dostupne pojedincima biće zasnovane na onome što smatraju radnim prilikama koje su im dostupne u odsustvu nastavka obrazovanja ili obučavanja. Pojedinci će to smatrati neostvarenom zaradom.

²⁸ Njih, međutim, treba uključiti u svrhe pojedinačnog donošenja odluka, jer umanjuju troškove koje nameću neostvarene zarade.

²⁹ U nekim slučajevima, ne bi bilo realno mjeriti društvene koristi razlikama u zaradama bez odbitaka poreza. To je vjerovatno slučaj u mnogim dijelovima javnog sektora, posebno tokom perioda tranzicije, kad se plate zasnivaju na postojećim normama, umjesto na pažljivim diskusijama o društvenoj produktivnosti.

Analitičar neće imati tako specijalizirane informacije. Analiza će morati koristiti podatke o grupama pojedinaca, vjerovatno iz anketnih podataka. Analitičar će obično koristiti prosječne zarade osoba s nižim nivoom obrazovanja tokom svake godine nastavka obrazovanja. Uzmimo, na primjer, procjene stopa povrata na određenu vrstu četverogodišnjeg srednjeg obrazovanja u situaciji u kojoj osnovno obrazovanje završava u uzrastu od 15 godina. Koristili bi anketne podatke za utvrđivanje prosječnih čistih zarada za osobe s osnovnim obrazovanjem u uzrastima od 16, 17, 18 i 19 godina. Te prosječne vrijednosti se zatim mogu koristiti kao procjene neostvarenih zarada za godine ulaganja 1, 2, 3, i 4.

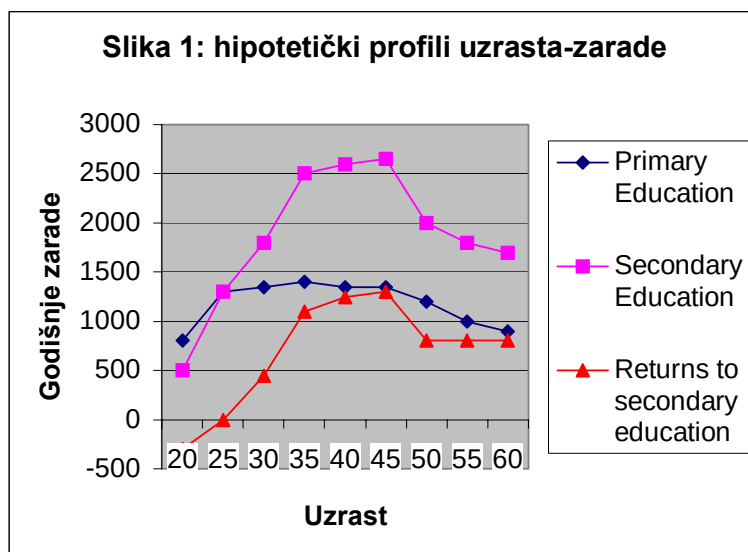
Društveni troškovi

Najveći dio troškova školovanja – nastavno i drugo osoblje, korištenje zgrade i oprema –relativno je lako procijeniti iz administrativnih podataka. Dodatni troškovi mogu biti procijenjeni iz podataka ankete o domaćinstvima.

Neostvarene zarade mogu biti procijenjene na isti način kao za pojedince, koristeći zarade bez odbitaka umjesto čistih zarada.

Povrati

Procjena povrata ulaganja u ljudski kapital počinje s koncepcijom profila uzrasta-zarade, čiji primjer je pokazan u izvještaju o Talasu 2 (Slika 5.1.). Korištenjem anketnih podataka je moguće izvesti profil uzrasta-zarade za pojedince s različitim nivoima obrazovanja. Povrati za pojedinačne uzraste za četverogodišnje srednje obrazovanje, na primjer, su vertikalna razlika između profila uzrasta-zarade za grupu koja je stekla četverogodišnje srednje obrazovanje i profila uzrasta-zarade za grupu koja je stekla samo osnovno obrazovanje. Slika 1 pokazuje tu hipotetičku procjenu.

Objašnjenje: Primary Education = Osnovno obrazovanje; Secondary Education = Srednje obrazovanje; Returns to Secondary Education = Povrati na srednje obrazovanje.

Ovaj hipotetički primjer pokazuje period nižih zarada za obrazovanje osobe kad se prvi put uključuju u tržište rada. To je uobičajeno opažanje i smatra se odrazom vrijednosti praktičnog radnog iskustva. Profil koji pokazuje "povrat za srednje obrazovanje" daje povrat (dodatne zarade) u pojedinačnim uzrastima koje prima prosječni pojedinac kao rezultat dodatne četiri godine srednjeg obrazovanja. Ti povrati se računaju kao vertikalna razlika između profila za ta dva nivoa obrazovanja.

Ako su godišnje zarade bez poreza, onda ta procjena daje privatne povrate na obrazovanje. Ako su godišnje zarade sa porezima, onda su to društveni povrati. Postoje dva osnovna pitanja vezana za korištenje ove metodologije.

1. Neke od tih razlika nisu rezultat dodatnog obrazovanja

Uopšteno govoreći, sposobniji pojedinci stižu više nivo obrazovanja. Samim tim, da nisu ostali u obrazovanju, bili bi produktivniji – i tako bi zaradili više – od prosječne osobe koja nije stekla dodatno obrazovanje. U tom slučaju, ova metodologija potcjenjuje troškove, a precjenjuje koristi obrazovanja – i tako precjenjuje stopu povrata na obrazovanje.

Značajan obim istraživanja je posvećen procjeni razmjera ovog precjenjivanja. Opšti zaključak ovog istraživanja je da se dio povrata na obrazovanje, koji može biti pripisan razlikama u obrazovanju umjesto u sposobnosti, razlikuje po državama, ali se opšta procjena u regionu kreće od 60 – 70%³⁰.

2. Profili uzrasta-zarade se obično izvlače iz podataka iz presjeka

Kao i u izvještaju o Talasu 2, profili uzrasta-zarade obično odražavaju "fotografiju" zarada pojedinaca različitih uzrasta u jednoj tački u vremenu. Oni ne pokazuju iskustva određene grupe tokom njenog radnog života. Naravno, informacije o tome su dostupne samo iz panel anketa, a BiH će, s vremenom, biti dobro opremljena za poduzimanje takve analize.

Međutim, u nedostatku dobrih podataka iz panela, podaci iz presjeka ipak mogu rezultirati nekim korisnim analizama. Čak postoje neke prednosti, kao i nedostaci, u korištenju podataka iz presjeka.

Prednosti

- Profili uzrasta-zarade iz podataka iz presjeka daju informacije zasnovane na postojećem tržištu rada. To je posebno važno u vremenima promjenjivih tržišta rada.
- Podaci iz presjeka vjerovatno najbliže odgovaraju informacijama koje koriste pojedinci pri donošenju vlastitih odluka.

Nedostaci

- Pružanje obrazovanja se mijenja s vremenom. Otuda je četverogodišnje srednje obrazovanje osobe stare 60 godina vjerovatno veoma drugačije od onog koje je završila osoba od 20 godina. To pokreće pitanje u kojoj mjeri se ovi pojedinci mogu smatrati pripadnicima iste kategorije.
- Promjenjiva tržišta rada mogu dovesti do toga da određena grupa pojedinaca nikad ne dobije procijenjenu stopu povrata.

Društvene i privatne stope povrata

U načelu, ISP na obrazovanje treba biti utvrđen procjenom svih komponenti troškova i povrata za ovo ulaganje, a zatim računanjem kamatne stope za koju je CSV nula. No, takav pristup traži veliki broj podataka. Stoga se, slijedeći Mincera (1974.), češće koristi sljedeći pristup.

Za s^{tu} godinu obrazovanja, ISP, i_s , je definirana tako da je trenutna vrijednost:

$$\sum_{t=1}^n Y_{st} / (1+i_s)^t - C_0 = 0 \quad (6),$$

gdje Y_{st} predstavlja povrate u godini t na s^{tu} godinu obrazovanja i može biti napisan kao:

$$Y_{st} = E_{st} - E_{s-1,t} \quad (7),$$

gdje su E_{st} i $E_{s-1,t}$ očekivane zarade u godini t pojedinca sa godinama obrazovanja s i $(s-1)$.

³⁰ Vidi, na primjer, Harmon i Walker (2001.) i Johnes (1993.).

C_0 predstavlja troškove poduzimanja s^{te} godine obrazovanja i , time, može biti definirano kao:

$$C_0 = E_{s-1, 0} + c_0 \quad (8),$$

gdje c_0 predstavlja troškove školovanja. Ako je n veliko, a E_s , E_{s-1} nepromjenjivi u odnosu na t , jednačina 6 može biti ponovno napisana i izgledaće otprilike ovako:

$$(E_s - E_{s-1})/i_s = E_{s-1} + c_0 \quad (9),$$

Nadalje, ako je c_0 mala vrijednost (kao što je to obično slučaj za pojedince), onda jednačina 9 može biti ponovno napisana kao:

$$i_s \sim (E_s - E_{s-1})/E_{s-1} \sim \log E_s - \log E_{s-1}.$$

To podrazumijeva da se mogu procijeniti povrati na s^{tu} godinu obrazovanja ispitivanjem kako se logaritmi zarada mijenja s nivoom obrazovanja, što sugerira jednačinu za procjenu:

$$\log E_i = iS_i + u_i \quad (10),$$

gdje E_i predstavlja zarade pojedinca i , S_i su njegove godine obrazovanja, a u je izraz poremećaja koji mjeri uticaje drugih faktora koji nisu u odnosu sa S . Jednačina 10 je poznata kao funkcija zarade. Međutim, ova specifikacija stvara suviše pojednostavljenja. To se posebno odnosi, kao što znamo iz profila uzrasta-zarade, na to da E_s i E_{s-1} variraju značajno u odnosu na t , vjerovatno zbog radnog iskustva. Stoga, uobičajena specifikacija funkcije prihoda uzima iskustvo u obzir na sljedeći način:

$$\log E_i = iS_i + \alpha x_i + \beta x_i^2 + u_i \quad (11),$$

gdje je x_i broj godina radnog iskustva koje posjeduje pojedinac i ³¹. U našem iskustvenom radu u narednom odlomku, ovu specifikaciju nazivamo Model 1.

Ova specifikacija podrazumijeva da je ISP, i , isti za sve nivoe i vrste obrazovanja. Međutim, nas često zanima obrazac ISP po različitim vrstama obrazovanja. Otuda je alternativna specifikacija funkcije zarade:

$$\log E_i = \gamma_1 L_{i1} + \gamma_2 L_{i2} + \gamma_3 L_{i3} + \dots + \gamma_n L_{in} + \alpha x_i + \beta x_i^2 + u_i \quad (12),$$

gdje je γ_j uticaj na logaritmi zarada po vrsti obrazovanja j , a L_{ij} je lažna varijabla koja uzima vrijednost 1, ako predstavlja najviši nivo obrazovanja pojedinca i , a 0 ako ne. U našem iskustvenom radu u sljedećem odlomku, ovu specifikaciju zovemo Model 2. Koeficijent γ_j ne može biti izravno protumačen kao ISP na vrstu obrazovanja j iz dva razloga:

1. završavanje mnogih nivoa obrazovanja traje duže od jedne godine, nakon završavanja nivoa nižeg od tog.
2. kao što je gore specificirano, γ_j ne mjeri dodatni uticaj vrste obrazovanja j . γ_j mjeri ukupni uticaj svog obrazovanja do nivoa j , uključujući i nivo j .

Iz tih razloga, procjene γ_j će trebati prilagoditi na sljedeći način da bi se dobile procjene ISP za različite nivoe obrazovanja:

$$i_j = (\gamma_j - \gamma_{j-1})/N_j \quad (13)$$

gdje je N_j broj godina provedenih u obrazovanju vrste j .

Zbog velikih javnih dotacija za obrazovanje, postoji veća vjerovatnoća da će pretpostavka da je C_0 dovoljno malo da se može zanemariti biti opravdana za procjene privatne stope povrata. Iz tog razloga, procjena funkcije zarada će se vjerovatno više koristiti za procjenu privatne stope povrata, umjesto

³¹ Vidi: Mincer (1974.) i Harmon i Walker (2001.) radi daljnje diskusije o izvlačenju funkcije prihoda.

društvene. Postoji tendencija da se za procjenu društvenih stopa povrata koristi glomaznija metoda računanja tipičnih tokova troškova i povrata.

Harmon i Walker (2001.) daju koristan pregled trenutnih procjena i privatnih i društvenih stopa povrata u međunarodnom kontekstu. Korištenjem njihovih meta-analiza velikog broja raznih studija, možemo identificirati sljedeće opšte rezultate.

1. Čini se da je obrazovanje dobro ulaganje

Čini se da je prosječna ISP u S.A.D. i zapadnoj Europi oko 6,5%, iako postoje tendencije da ISP u nordijskim državama bude značajno niži (4%), a povrati u U.K. i Irskoj veći.

2. Čini se da ISP ne opada tokom vremena

Iako su ISP bile visoke tokom 1960-ih, a tokom 1970-ih i 1980-ih su opale, one su se malo povećale tokom 1990-ih. Čini se da ne postoje dokazi o dugoročnom opadanju u ISP koje prati veliko širenje obrazovnog sistema. To će vjerovatno odraziti brzo rastuću potražnju za obrazovanim radnicima u kontekstu "ekonomije koja se zasniva na znanju".

Sad možemo diskutirati o značaju privatnih i društvenih stopa povrata u političkom kontekstu.

III.5 PRIVATNE I DRUŠTVENE STOPE POVRATA: IMPLIKACIJE ZA POLITIKU

Pitanja djelatnosti i pravednosti koja treba razmotriti

Djelatnost

Ekonomska djelatnost zahtijeva da, kad su ostale stvari jednake, interne stope povrata budu izjednačene u svim ulaganjima. To važi i za pojedince i društvo u cjelini. Da biste se uvjerali da je to stvarno slučaj, razmotrite situaciju u kojoj pojedinci (društvo) ulažu u dvije vrste ulaganja za koje je interna stopa povrata jednog ulaganja dva puta veća od ISP drugog ulaganja. Sve dok pojedinci (društvo) mogu povećati/smanjiti nivo ulaganja u svaku pojedinu vrstu kapitala, oni (ono) mogu biti na dobitku kroz prebacivanje ulaganje iz kapitala s nižom ISP na kapital s višom ISP. Ta mogućnost za ostvarivanjem dobitka postoji sve do izjednačavanja³² ISP. Iz toga proizilazi da bi i pojedinci i društvo bolje prolazili ako imaju tendenciju da izjednačavaju ISP po ulaganjima.

Naravno, može se desiti da druge stvari nisu jednake i odluke o ulaganju će to odraziti. U slučaju ulaganja u ljudski kapital, zanimanja se razlikuju po svojoj prirodnoj privlačnosti i ISP će vjerovatno uticati na to. Na primjer, Harmon i Walker (2001.) su otkrili tendenciju kod ISP da budu niže za radnike u javnom sektoru, a to može odražavati sklonost ka radu u javnom sektoru³³ ili bolje uslove³⁴, koji se ne odnose na platu.

S druge strane, to može jednostavno odražavati tendenciju u javnom sektoru da daje manje plate od ostatka tržišta rada. Da je to slučaj, očekivalo bi se postojanje problema u zapošljavanju u javnom sektoru³⁵. Iz toga slijedi da treba biti pažljiv prije donošenja zaključka da su razlike u ISP rezultat

³² Strogo uzevši, uslov je da su granični ISP jednaki. U slučaju ulaganja u ljudski kapital, metodologija o kojoj se ovdje govori će procijeniti približnu graničnu ISP pod pretpostavkom da razmatramo samo relativno male promjene u glavnici ljudskog kapitala. U većini prilika, to je razumna pretpostavka jer će čak i prilično velike promjene u obrazovnom sistemu imati samo relativno mali kratkoročni uticaj na glavnicu ljudskog kapitala. Ako se uzme u obzir važnost odbijanja od cijene (diskontiranja), kratkoročni uticaji obično dominiraju nad dugoročnim u smislu efekta na ISP.

³³ Po svoj prilici, ova kategorija bi obuhvatala većinu nastavnog osoblja, socijalnih radnika i radnika u zdravstvenom sektoru – to su sve zanimanja za koja se često smatra da obuhvataju ljude koji su svoje zanimanje odabrali djelomično zbog altruističkih razloga.

³⁴ Mogu postojati bolji planovi za umirovljenje, na primjer.

³⁵ Problemi sa zapošljavanjem su dugoročni problemi u javnom sektoru u U.K.

drugih faktora (kao što su sklonosti radnika), umjesto pokazatelj da treba poboljšati dodjeljivanje sredstava.

Pravednost

Ulaganja u fizički kapital mogu poduzimati sve osobe koje mogu naći novčana sredstva za kupovinu neke mašine, pokretanje posla ili razvijanje zemljišta. Premda pojedinci nemaju jednak pristup novčanim sredstvima, obično postoji dovoljno veliki broj ljudi ili kompanija koji imaju takav pristup da se osigura dešavanje uspješnog ulaganja. Međutim, u slučaju ulaganja u ljudski kapital u slobodnim društvima, ljudski kapital mora pripadati pojedincima koji dobijaju obrazovanje ili obuku. Samim tim, bez obzira koliko su velike moguće dobiti iz tog ulaganja, ulaganje će se obično desiti samo ako ti pojedinci – ili njihove porodice – imaju pristup novčanim sredstvima. U opštem smislu to podrazumijeva da je manje vjerovatno da ISP za ljudski kapital budu izjednačeni nego ISP za fizički kapital i, time, da je manje vjerovatno da će raspodjela ljudskog kapitala koja rezultira biti manje uspješna od raspodjele fizičkog kapitala.

Štaviše, pošto postoji veća vjerovatnoća da osobe sa ograničenim pristupom novčanim sredstvima obično potiču iz siromašnijih porodica, postoji mogućnost da će se nejednakost produžiti u budućim generacijama zbog ograničenog pristupa ulaganju u ljudski kapital.

Privatne stope povrata na obrazovanje i obučavanje

Razlike u ISP

Sa stajališta politike bi, samim tim, trebali sa određenom zabrinutošću posmatrati velike razlike u privatnim ISP na obrazovanje. Takve razlike pokreću pitanja, kao što su sljedeća.

- Postoje li novčani problemi koji sprječavaju pojedince da povećavaju svoja ulaganja u oblastima obrazovanja sa visokim ISP?
- Postoje li ograničenja u kapacitetu koja sprječavaju pojedince da povećavaju svoja ulaganja u oblastima obrazovanja sa visokim ISP?

Opšta i specifična obuka

Većina naše dosadašnje diskusije se zasnivala na ideji da se razlike u produktivnosti kao rezultat obrazovanja i obučavanja ogledaju u razlikama u zaradama. U većini situacija, ova pretpostavka je tačna, jer će poslodavci biti spremni da plate više za produktivnije radnike, a uopšteno uzevši, moraće platiti više jer će, u protivnom, te radnike uzeti drugi poslodavci. To su situacije u kojima radnici imaju sposobnosti – varioci, računovodstvo, obrada teksta, na primjer – koje imaju vrijednost za više od jednog poslodavca. Oni imaju *opšte vještine*.

Ipak, postoje slučajevi u kojima radnici nauče sposobnosti koje su korisne samo jednom poslodavcu. Najrašireniji primjer toga je poznavanje organizacije i metoda rada poslodavca. To su sposobnosti koje radnici često stiču na uvodnoj obuci, kad počinju radni odnos. Nekad su to sposobnosti koje radnici trebaju naučiti tokom ranog perioda radnog odnosa kroz posmatranje rada i savjetovanje s radnim kolegama. Te sposobnosti su poznate kao *specifične sposobnosti*. Nekad su te specifične sposobnosti raznovrsnije. Ako neki poslodavac ima monopol na određenu oblast proizvodnje, ta kompanija može koristiti sposobnosti koje su specifične za tu industriju – iako se kompanija može suočiti s konkurencijom za svoje radnike iz kompanija u drugim zemljama.

Uopšteno uzevši, poslodavci neće biti voljni ulagati u obuku koja razvija opšte sposobnosti svojih radnika jer neće biti u stanju dobiti povrat na svoje ulaganje. S druge strane, poslodavci će biti voljni ulagati u obuku da bi razvili sposobnosti specifične za datu kompaniju, jer takva obuka neće drugim poslodavcima učiniti radnike privlačnijim. Kao rezultat toga, poslodavci koji poduzimaju obuku u specifičnim sposobnostima biće u mogućnosti platiti radnike manje od iznosa na koju bi produktivnost radnika u toj kompaniji ukazivala, jer je ta veća produktivnost specifična za tu kompaniju.

Samim tim, ako su ostale stvari jednake, poslodavci su voljni financirati *specifičnu obuku*, ali nisu voljni financirati *opštu obuku*. Ta razlika između opšte i specifične obuke je posebno važna za mnoge ekonomije u tranziciji.

U centraliziranim ekonomijama, većina obuka su u suštini bile specifične obuke, jer su radnici imali relativno mali izbor mjesta na kojima će raditi. Stoga su poduzeća bila voljna ulagati u obuku, jer su imali dobru šansu da nastave zapošljavati te radnike. U mnogim slučajevima su poduzeća bila odgovorna za stručne škole u oblastima u kojima su se nalazila. Iako takve škole podučavaju opšte sposobnosti, relativna nepokretljivost radne snage je efektivno značila da su te sposobnosti specifične za lokalno poduzeće. Povećana pokretljivost radne snage i privatizacija mnogih poduzeća doveli su do krize u sistemima stručnog obrazovanja i obučavanja djelomično zato što je takva obuka očigledno bila opšta obuka u kontekstu nove ekonomije i bilo je teško ispuniti prazninu koja je nastala odbijanjem poduzeća da nastave davati doprinos.

U bivšoj Jugoslaviji, bilo je više pokretljivosti radnika nego u mnogim drugim zemljama Centralne i Istočne Europe i, kao što smo vidjeli, poduzeća nisu bila tako tijesno povezana s obukom u pretežno opštim sposobnostima. Ipak, šteta za sistem stručnog obrazovanja, koja je rezultat ekonomske krize i posljedica rata, ukazuje na značaj potrebe da BiH utvrdi odgovornosti za financiranje i pružanje obuke. Posebno će biti važno utvrditi odgovarajuće uloge za javni sektor, poduzeća, privatne pružaoce obuke i pojedinačne radnike.

Društvena stopa povrata na obrazovanje i obučavanje

Razlike u društvenim stopama povrata su također razlog za zabrinutost, jer su znak da bi društvo moglo biti u stanju povećati djelotvornost kroz promjenu obrasca ulaganja u ljudski kapital. Istraživanja u mnogim državama pokazuju da društveni ISP opada sa povećanjem nivoa obrazovanja, tako da je ISP na osnovno obrazovanje viša od ISP na srednje, i tako dalje.

U zemljama s relativno niskom stopom upisa u osnovne škole, takve razlike ukazuju da društvo treba povećati potrošnju na osnovno obrazovanje da bi povećali broj upisanih³⁶. Ipak, u većini europskih zemalja u kojima je upis u osnovne škole skoro univerzalan, povećana potrošnja ne bi mogla značajno povećati upis. Povećana potrošnja bi mogla povećati kvalitet osnovnog obrazovanja, ali veza između povećane potrošnje i poboljšane produktivnosti radne snage još uvijek nije ubjedljiva³⁷ i čini se da ne predstavlja veoma prioritetno ulaganje. Stoga u većini europskih zemalja postoji tendencija da glavna politička pitanja s tog stajališta budu:

- izdvajanje sredstava za različite vrste srednjeg obrazovanja i
- izdvajanje sredstava za srednje i visoko obrazovanje.

Važno je naglasiti da nijedna dosad pomenuta tehnika neće obuhvatiti dobiti u produktivnosti od specifične obuke, niti ikakve dobiti koje mogu rezultirati iz uticaja na produktivnost drugih radnika od bolje osposobljenih/obrazovanih radnika. Takvi efekti nisu obuhvaćeni jer se neće odraziti u zaradama radnika koji se obrazuju. Skupne analize uticaja obrazovanja na rast nastoje obuhvatiti omjer i vrijednost takvih dobiti³⁸, ali takva analiza je van obima ove studije.

Razlike između privatne i društvene stope povrata

Ako je društvena stopa povrata za određeni nivo obrazovanja viša od privatne stope, onda će pojedinci vjerovatno ulagati manje u tu vrstu ljudskog kapitala od ulaganja koje se smatra djelotvornim sa stajališta društva u cjelini. U tom slučaju, postoji snažan argument za dotacije za tu vrstu obrazovanja u svrhu poticanja dodatnih ulaganja.

³⁶ U tim državama, takva politika bi također poboljšala pravednost, jer postoji veća vjerovatnoća da su grupe s relativno niskom stopom upisa u osnovne škole siromašne i ruralne.

³⁷ Vidi: Harmon i Walker (2001.) radi diskusije o novijim dokazima.

³⁸ Vidi: Psacharopoulos (1983.) radi daljnje diskusije.

Obrnuto, ako je društvena stopa manja od privatne, onda postoji argument za umanj enje javnog dotiranja zbog djelotvornosti. Naravno, za održavanje takvih dotacija može postojati argument koji se temelji na jednakosti. Ipak, nije neobično naći situaciju u kojoj je društvena stopa povrata niža od privatne stope, a obrazac dotiranja regresivan³⁹. To je česta situacija u slučaju visokog obrazovanja, kao što je otkriveno u U.K. tokom 1960-ih i 1970-ih godina⁴⁰.

III.6 LJUDSKI KAPITAL I SMJERNICE EZ ZA ZAPOSŁJAVANJE

Do jula 2003., Smjernice EZ o zapošljavanju su se zasnivale na četiri glavna nosioca:

- prikladnost za zapošljavanje;
- poduzetništvo;
- prilagodljivost i
- jednake mogućnosti.

Nakon debate o ocjenjivanju uticaja Smjernica i budućnosti europske Strategije u zapošljavanju, Europsko vijeće je usvojilo nove Smjernice o zapošljavanju⁴¹. Nove smjernice identificiraju skup 10 opštih prioriteta i popratnih aktivnosti. Ova studija se posebno odnosi na Prioritet br. 4: "Promocija razvoja ljudskog kapitala i doživotnog učenja".

Pod tim naslovom se zahtijeva da zemlje-članice podržavaju razvoj ljudskog kapitala kroz "poboljšavanje kvaliteta i djelotvornosti sistema obrazovanja i obučavanja, u svrhu opremanja svih pojedinaca sa sposobnostima potrebnim za modernu radnu snagu u društvu zasnovanom na znanju, da se dopusti razvoj njihovih karijera i smanji krivo sparivanje sposobnosti i uska grla na tržištu rada". Tu se jasno kaže da ovaj prioritet treba biti ostvaren kroz mješavinu osnovnog obrazovanja i doživotnog učenja. Konačno, tu se izjavljuje da će "biti olakšano djelotvorno ulaganje poslodavaca i pojedinaca u ljudski kapital".

Koristeći se okvirnim načelima datim u ovom odlomku, ova studija će izvesti zaključke od političkog značaja koji se bave ovim prioritetom.

³⁹ Sistem dotiranja je regresivan ako bogate porodice dobijaju više od njihovog "pravednog" dijela.

⁴⁰ Vidi: Blaug (1987., poglavlja 1 i 9).

⁴¹ Vijeće Europe (2003.).

IV. STOPA POVRATA U OBRAZOVANJE I OBUČAVANJE U BiH I ZNAČAJ ZA ZAPOŠLJAVANJE I SMANJIVANJE SIROMAŠTVA

IV.1 PROCJENA FUNKCIJE ZARADA U BiH

BiH sad ima jedan skup podataka koji dobro odgovara procjeni funkcije zarada. *Živjeti u BiH*, izvještaj o Talasu 2 Panel ankete, omogućuje nam da procijenimo funkcije zarada za 2002. Rezultati tih procjena su dati u Tabeli 1.

Tabela 1: Funkcije zarada za BiH, 2002.

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	Cijela BiH Model 1	Cijela BiH Model 2	FBiH Model 1	FBiH Model 2	RS Model 1	RS Model 2
Konstanta	5,832* (0,090)	5,344* (0,211)	5,884* (0,113)	5,388* (0,215)	5,717* (0,131)	4,709* (0,521)
Godine obrazovanja	-0,049* (0,008)		-0,0379* (0,010)		-0,047* (0,012)	
Osnovno obrazovanje		0,130 (0,207)		0,198 (0,205)		0,687 (0,533)
Gimnazija		0,501* (0,221)		0,485** (0,223)		1,042*** (0,547)
Ostalo obrazovanje		0,423 (0,275)		0,339 (0,299)		1,122*** (0,597)
Srednje obrazovanje		0,418** (0,209)		0,421** (0,206)		1,017*** (0,536)
Srednje stručno		0,283 (0,207)		0,348*** (0,204)		0,826 (0,534)
Viša škola		0,638* (0,212)		0,657* (0,213)		1,220* (0,535)
Fakultet		1,000* (0,210)		1,103* (0,209)		1,514* (0,536)
Radno iskustvo	0,0134* (0,006)	0,00953*** (0,006)	0,01995* (0,007)	0,01717* (0,007)	0,0035 (0,009)	0,00362 (0,009)
(Radno iskustvo) ²	-0,00023* (0,00001)	-0,000188*** (0,00009)	-0,000338* (0,00015)	-0,000326* (0,00015)	-0,000045 (0,000015)	-0,000062 (0,00008)
R ²	,019*	0,116*	,018*	0,142*	,017*	0,118*
F	14,296	32,458	7,302	22,137	5,821	14,935

Objašnjenje: (1) standardne greške u zagradama
 (2) * - značajno na 2,5%
 (3) ** - značajno na 5%
 (4) *** - značajno 10%

Izvor: Procjene iz podataka iz *Živjeti u BiH*, 2002.

Procijenjene jednačine (1), (3) i (5) su zasnovane na Modelu 1, a jednačine (2), (4) i (6) su zasnovane na Modelu 2. Mi nemamo izravnu mjeru radnog iskustva u *Živjeti u BiH*, 2002. Zato imamo procjenu radnog iskustva za pojedince koja je jednaka njihovom uzrastu manje godine njihovog obrazovanja manje 7 (uzrast za koji pretpostavljamo⁴² da je uzrast u kojem su počeli obrazovanje).

Model 1 rezultira procjenom negativne ISP za svaku godinu obrazovanja. Međutim, kao što je ovdje precizirano, ovaj model podrazumijeva stalnu ISP za svaku godinu obrazovanja. Kad se procjenjuje odvojeno⁴³, tako da se dopušta da ISP varira za svaku godinu obrazovanja, rezultati pokazuju pozitivne ISP za neke godine i negativne ISP za ostale godine obrazovanja. To nas, samim tim, navodi na zaključak da je Model 1 pogrešno specificiran i da njegove implikacije navode na pogrešne zaključke.

⁴² Morali smo pretpostaviti da su svi subjekti počeli školu u zakonski propisanoj starosnoj dobi, jer nemamo izravne informacije o uzrastu kad su počeli školu.

⁴³ Zbog sažetosti, ne izvještavamo o ovim procjenama u detalje.

Ako sad pređemo na Model 2, vidimo u svim slučajevima da osnovno obrazovanje nema značajnog uticaja na zarade. Četverogodišnje srednje obrazovanje (gimnazija i srednja tehnička) pokazuje značajan pozitivan uticaj na obrazovanje a, u poređenju s osnovnim, ti rezultati sugeriraju pozitivne ISP za te vrste srednjeg obrazovanja. Međutim, uticaj stručnog srednjeg obrazovanja je značajan samo u slučaju FBiH. Visoko obrazovanje ima dosljedno značajan pozitivni uticaj.

U svim slučajevima, osim u RS, uticaj radnog iskustva je u skladu s predviđanjem teorije o ljudskom kapitalu⁴⁴.

Jasno je da Model 2 ima veću moć tumačenja od Modela 1. Model 2 je u stvari zanimljiviji za političke svrhe, pošto nas zanimaju smjernice za reorganiziranje sistema obrazovanja i obučavanja (a, time, i za uticaj raznih vrsta obrazovanja), umjesto mjera u kojoj obrazovanje u BiH predstavlja vrijedno ulaganje. Iz tog razloga pokazujemo rezultate procjene Modela 2 za muškarce i žene odvojeno.

Tabela 2: Funkcije zarada za BiH, 2002.

Model 2: Procjene za muškarce i žene

	BiH			FBiH			RS		
	Muškarci	Žene	Svi	Muškarci	Žene	Svi	Muškarci	Žene	Svi
Konstanta	5,4150* (0,2820)	5,414* (0,308)	5,344* (0,211)	5,174* (0,285)	5,956* (0,305)	5,388* (0,215)	6,009* (0,738)	3,3* (0,726)	4,709* (0,521)
Osnovno obrazovanje	0,0764 (0,2180)	0,02138 (0,296)	0,130 (0,207)	0,366 (0,277)	-0,201 (0,286)	0,198 (0,205)	-0,501 (0,760)	1,562** (0,735)	0,667 (0,533)
Gimnazija	0,4080 (0,3010)	0,592*** (0,312)	0,501* (0,221)	0,600** (0,300)	0,317 (0,309)	0,485** (0,223)	-0,314 (0,785)	2,255* (0,749)	1,042*** (0,547)
Ostalo obrazovanje	0,3850 (0,3610)	0,391 (0,409)	0,423 (0,275)	0,420 (0,354)		0,339 (0,299)	0,314 (0,977)	2,117* (0,784)	1,122*** (0,597)
Srednja tehnička	0,3380 (0,2830)	0,443 (0,299)	0,418** (0,209)	0,558** (0,278)	0,161 (0,287)	0,421** (0,206)	-0,201 (0,764)	2,047* (0,742)	1,017*** (0,536)
Srednja stručna	0,2090 (0,2810)	0,250 (0,295)	0,283 (0,207)	0,490** (0,276)	-0,0017 (0,283)	0,348*** (0,204)	-0,407 (0,761)	1,899* (0,735)	0,826 (0,534)
Viša škola	0,4920** (0,2860)	0,823* (0,304)	0,638* (0,212)	0,684* (0,287)	0,633** (0,296)	0,657* (0,213)	0,00186 (0,760)	2,283* (0,743)	1,220** (0,535)
Fakultet	0,9480* (0,2850)	1,032* (0,300)	1,000* (0,210)	1,213* (0,282)	0,928* (0,288)	1,103* (0,209)	0,354 (0,763)	2,526* (0,742)	1,514* (0,536)
Radno iskustvo	0,0153** (0,0070)	0,005832 (0,11)	0,00953*** (0,006)	0,0268* (0,009)	-0,0126 (0,012)	0,01717* (0,007)	0,00313 (0,01)	0,0123 (0,017)	-0,0036 (0,009)
(Radno iskustvo) ²	-0,0003* (0,0001)	-0,00007 (0,000002)	-0,00019*** (0,00009)	-0,0005* (0,000)	0,00012 (0,000)	-0,00033* (0,00015)	0,00001 (0,00000)	-0,00014 (0,000)	0,00006 (0,00002)
R ²	0,101*	0,203*	0,116*	0,118*	0,29*	0,142*	0,111*	0,193*	0,118*
F	19,215	18,966	32,458	12,564	17,790	22,137	9,54	8,338	14,935

Objašnjenje: (1) standardne greške u zagradama

(2) * - značajno na 2,5%

(3) ** - značajno na 5%

(4) *** - značajno 10%.

Izvor: Procjene iz podataka iz *Živjeti u BiH, 2002*.

Tabela 2 pokazuje procjene funkcija zarada za muškarce i žene po entitetima. Zanimljivo je napomenuti da većina koeficijenata postaje beznačajna na skupnom nivou BiH, kad se jednačine računaju za muškarce i žene odvojeno.

Međutim, na nivou entiteta, jasno je da su rezultati značajni zbog uticaja na zarade muškaraca u slučaju FBiH, i zarade žena u slučaju RS. Iako nije neobično otkriti manje dosljedne rezultate za funkcije zarada žena, vjerovatno zbog neodređenijeg vezivanja žena za radnu snagu, rezultati RS su neobičniji.

Tabela 3 pokazuje implicirane ISP za razne vrste obrazovanja izvedene iz Tabele 1.

⁴⁴ Istraživači su otkrili sličan nedostatak uticaja iskustva na zarade u drugim zemljama. Vidi: Krstić i Reilly (2003.) radi više detalja.

Tabela 3: Implicirane privatne ISP po vrsti obrazovanja za BiH, 2002.

	Cijela BiH	FBiH	RS
Gimnazija ¹	0,04	0,04	0,09
Srednja tehnička ¹	0,03	0,04	0,08
Srednja usmjerena ^{1,2}	0,00	0,03	0,00
Fakultet ³	0,08	0,10	0,08

Objašnjenje:

- (1) ISP za sve srednje škole su izvedene iz poređenja sa kategorijom bez školovanja, jer nije bilo značajnog uticaja osnovnog obrazovanja.
- (2) ISP za srednje stručno obrazovanje za BiH u cjelini i za RS je nula, jer nema značajnog uticaja srednjeg obrazovanja u tim slučajevima.
- (3) ISP za fakultete je izvedena iz poređenja s gimnazijom, jer te škole daju najviše upisnika na fakultete.

Daljnji rad bi se mogao izvesti na prilagođavanju Tabele 4. Na primjer, postoji vjerovatnoća, uopšteno uzevši, da su učenici koji upisuju trogodišnje srednje stručne smjerove manje sposobni od učenika koji upisuju četverogodišnje srednje škole i, samim tim, da imaju manje zarade, čak i sa istom vrstom obrazovanja. Trenutno nemamo potrebne informacije za takvo prilagođavanje, ali trenutni nivo upisa u trogodišnje stručne škole sugerira relativno širok spektar sposobnosti.

Osim toga, potrebno je pažljivo tretirati ISP pokazane ovdje, jer je ekonomija BiH trenutno pomalo nerealna. Tu se posebno misli na priliv novčanih sredstava od međunarodnih donatora koji pomaže u održavanju tečaja valute na nivou koji možda nije održiv. Trebalo bi provesti istraživački rad da bi se ocijenilo sljedeće:

- da li sadašnji tečaj valute, kroz tendenciju da učini dobar dio industrijske proizvodnje međunarodno nekonkurentnim, ima negativan uticaj na zapošljavanje u BiH i
- mjera u kojoj to vrši pritisak u smjeru naniže na ISP, možda specifično na trogodišnje stručno obrazovanje.

Pošto se čini da postoji značajna razlika u ISP na razne vrste srednjeg obrazovanja, mi smo također istražili povrate na razne vrste studija u visokom obrazovanju. Ti rezultati su pokazani u Tabeli 4.

Tabela 4: Implicirani ISP po specijalizacijama u visokom obrazovanju, BiH, 2003.

	Cijela BiH	FBiH	RS
Uopšteno	0	Nije dostupno	0
Obrazovanje	0	0,073	0
Umjetnost i humanističke nauke	0,159	0,209	0,132
Društvene nauke, ekonomija i pravo	0,087	0,113	0,079
Prirodne nauke	0,168	0,152	Nije dostupno
Građevinarstvo/arhitektura	0,090	0,097	0,091
Poljoprivreda	0,063	0	0
Zdravstvo	0	0,108	0,132

Objašnjenje:

- (1) ISP su označene kao jednake nuli jer odražavaju beznačajan uticaj na visoko obrazovanje u tim slučajevima.
- (2) ISP za sve akademske stepene su izvedene iz poređenja s gimnazijom, jer te škole daju najviše upisnika na fakultete.
- (3) ISP su izvedene pod pretpostavkom da svi smjerovi traju u prosjeku 6 godina.

Tabela 4 pokazuje značajne razlike između ISP za razne specijalizacije u visokom obrazovanju, koje variraju od 0, što sugerira da visoko obrazovanje nema nikakav uočljivi uticaj na zaradu, do više od 20% za maturante umjetničkih i humanističkih škola u FBiH. Niske ISP za akademske stepene obrazovanja vjerovatno odražavaju niske plate koje trenutno zarađuje nastavno osoblje, dok niske ISP

u poljoprivredi vjerovatno odražavaju prevelik broj maturanata iz te oblasti u prošlosti i nisku prenosivost njihovih sposobnosti.

Relativno visoke ISP za maturante umjetnosti i humanističkih nauka, te prirodnih nauka, možda odražavaju visoku prenosivost sposobnosti stečenih kroz takve studije. Iznenadjujuće otkriće su relativno niske stope povrata koje su ostvarili diplomirani studenti društvenih nauka, prava i ekonomije (vidi Odlomak IV.2).

Ovdje je potrebno imati na umu specifičnosti BiH koje izazivaju spori oporavak ekonomije. Učešće usluga u ukupnom domaćem proizvodu (UDP) u 2001. je bilo 62,8%, a industrije 25,3%, pri čemu je industrija imala negativnu stopu rasta od 8% u periodu 2000./2001., a usluge su se povećale za 7,1%. Važno je razumjeti da u BiH govorimo o tradicionalnim uslugama, a ne o modernoj strukturi ekonomije⁴⁵.

Rezultate u Tabeli 4 treba pažljivo tretirati. Posebno treba obratiti pažnju na to da trenutno nemamo izravno poznavanje dužine vremena potrebnog za završetak raznih studija, iako postoje određeni anegdotalni dokazi da postoje značajne razlike u prosječnom trajanju raznih studija. Ako je to tačno, "stvarne" ISP za razne studije bi se mogle značajno razlikovati od ISP pokazanih ovdje⁴⁶. Potreban je daljnji rad da se dođe do čvrstih političkih zaključaka.

Međutim, rezultati pokazani u ovom odlomku imaju brojna zanimljiva obilježja.

1. Kad su pozitivne, procjene ISP se kreću od nešto više od 3% (za srednje stručno obrazovanje u FBiH) do nešto više od 10% (za fakultete u FBiH). To je dosljedno sa opsegom rezultata u drugim dijelovima Europe, premda su nešto niži⁴⁷.
2. Otkrivene su značajne razlike u ISP za visoko obrazovanje po vrsti specijalizacije. I ovdje je slučaj da je to u skladu s iskustvima drugih europskih zemalja.
3. I osnovno obrazovanje, u svim slučajevima, i srednje stručno obrazovanje u RS i za BiH u cjelini, imaju procjenu ISP koja nije značajno različita od 0. To sugerira da samo osnovno obrazovanje nije stvarna opcija u BiH danas. Zajedno s nejasnim rezultatima za srednje stručno obrazovanje, to sugerira da bi bilo dobro usmjeriti srednje obrazovanje u pravcu impliciranom ciljem EU u zapošljavanju, u prioritetu 4, da treba osigurati da "najmanje 85% osoba starosti 22 godine ... treba imati završeno više srednje obrazovanje".
4. Visoko obrazovanje se čini posebno dobrim ulaganjem za pojedince u FBiH i dobrim ulaganjem u RS (to je tačno za sve slučajeve, osim za muškarce u RS).
5. Čini se da iskustvo nema uticaj na zarade u RS. Taj rezultat bi mogao ukazivati na to da su tržišta rada u RS još donekle nerazvijena i da ne reaguju na ekonomske poticaje.
6. Neobični rezultati dobijeni iz poređenja funkcija zarada muškaraca i žena u RS također sugeriraju da tržište rada u RS djeluje na pomalo neuobičajen način.

⁴⁵ UNDP BiH (juni, 2003.), "Razvojni ciljevi milenijuma – 2015.", Izvještaj o ljudskom razvoju 2003., Sarajevo: UNDP.

⁴⁶ Procjene stopa povrata su pokazatelji stopa povrata koje pojedinci mogu očekivati ako sad pohađaju sličnu vrstu obrazovanja. One ovdje ne mjere stope povrata koje su pojedinci stvarno dobili. Samim tim, mi smo dobili stope povrata kroz primjenu godina školovanja koje su obično potrebne za postizanje datog nivoa obrazovanja u BiH danas. Mi nemamo čvrste informacije o godinama potrebnim za razne vrste visokog obrazovanja i zato smo primijenili našu najbolju procjenu zasnovanu na kvalitativnim dokazima.

Alternativni pravac bi bio uzimanje prosječnog broja godina školovanja za osobe koje stiču pojedine vrste diploma u visokom obrazovanju (na osnovu prijavljenih brojeva u Panel anketi ŽuBiH) i oduzimanje uobičajenog broja godina školovanja za dostizanje srednjeg obrazovanja od tog broja. Međutim, takav broj bi bio istorijski broj i ne bi nužno odgovarao očekivanom trajanju takvog obrazovanja danas. Štaviše, on bi bio izobličen ponavljanjem razreda/preskakanjem razreda, a također je podložan greškama u prisjećanju. Uzimajući te nedostatke u obzir, mi smo odlučili da bi bilo uputnije ukazati na to da naše rezultate o strukturi stopa povrata po raznim vrstama visokog obrazovanja treba tretirati kao provizorne i da trebaju biti predmet detaljnijeg istraživanja u budućnosti.

⁴⁷ Harmon i Walker (2001.).

IV.2 TEORIJA O LJUDSKOM KAPITALU, FUNKCIJE ZARADA I POJEDINAČNO PONAŠANJE U BiH

Teorija o formiranju ljudskog kapitala vodi ka nizu pretpostavki o budućem ponašanju pojedinaca. U ovom odlomku ćemo identificirati neke glavne stvari koje predviđa ova teorija i procijeniti mjeru u kojoj su one dosljedne uočenom ponašanju u BiH. Naša namjera ovdje nije stroga provjera ove teorije sa podacima iz BiH, već, umjesto toga, ilustriranje nekih glavnih poenti i utvrđivanje mogućnosti za daljnje istraživanje s tim sve većim tijelom podataka.

Uključivanje u obuku

Postoji poticaj za poduzimanje ulaganja u ljudski kapital u mladim uzrastima, jer očekivani duži radni život povećava mogući povrat na to ulaganje. Iz toga slijedi da bi se moglo očekivati da bude uočeno da većinu ulaganja u ljudski kapital poduzimaju mlađe osobe. Naravno, većina zvaničnih sistema obrazovanja je organizirana tako da zvanično obrazovanje završava prije početka radnog života, a pojedinci imaju vrlo mali izbor u takvom rasporedu u većini slučajeva. Oni ipak imaju određeni izbor u tempiranju daljnje obuke. Tabela 5 pokazuje rezultate anketa o pružaocima obuke i nezaposlenim osobama u oblastima studija slučajeva.

Tabela 5: Raspodjela potreba za obučavanjem po grupama uzrasta za Prijedor, Travnik, Trebinje i Zenicu, 2003.

Prijedor			Travnik			Trebinje			Zenica		
10,00			17,14			27,50			10,71		
33,33			45,00			48,33			38,29		
20,00			23,14			14,17			30,29		
26,67			11,86			7,50			20,29		
10,00			3,14			5,83			2,86		

Broj osoba koje su spremne poduzeti obuku	Brojevi u grupi uzrasta	%	Broj osoba koje su spremne poduzeti obuku	Brojevi u grupi uzrasta	%	Broj osoba koje su spremne poduzeti obuku	Brojevi u grupi uzrasta	%	Broj osoba koje su spremne poduzeti obuku	Brojevi u grupi uzrasta	%
0	0	0,00	0	0	0,00	0	0	0,00	0	0	0,00
4	8	50,00	5	11	45,45	2	3	66,67	8	9	88,89
3	8	37,50	1	3	33,33	1	6	16,67	12	21	57,14
3	3	100,00	0	0	0,00	0	0	0,00	0	0	0,00
0	1	0,00	0	1	0,00	0	1	0,00	0	0	0,00
10	20	50,00	6	15	40,00	3	10	30,00	20	30	66,67

Pružaooci obuke su izvijestili da je uzrast većine njihovih klijenata 35 godina ili manje. U svim oblastima, osim u Prijedoru, više od 75% klijenata je mlađe od 36 godina, a 50% je mlađe od 26. Iako su klijenti u Prijedoru, i u manjoj mjeri u Zenici, bili nešto stariji nego u Travniku i Trebinju, obrazac da postoji veća vjerovatnoća da mlađi ljudi ulažu u ljudski kapital je prilično jasan. Slična slika se javlja za nezaposlene osobe. Uopšteno uzevši, što je mlađa osoba, to postoji veća vjerovatnoća da je spremnija poduzeti daljnju obuku. I ovdje je Prijedor izuzetak, ali su brojevi za tu oblast prilično mali.

Na neki način je iznenađujuće vidjeti rezultate koji su tako visoko usaglašeni s teorijom o ljudskom kapitalu, obzirom na implicitnu pretpostavku da postoji veza između obuke i zarada. Iako trenutno nemamo dovoljno informacija za istraživanje ove pretpostavke, *Živjeti u BiH, 2002.* je ipak sadržavala pitanje o obuci u protekloj godini. Izvještaj o Talasu 2 je ustanovio samo vrlo slabu vezu između takve obuke i mogućnosti zapošljavanja, što može sugerirati da poslodavci ne cijene visoko obuku koja se trenutno provodi. Ipak, broj osoba koje su poduzele takvu obuku je mali (1,6% ukupnog uzorka), a premalo je vremena da bi se došlo do konačnih zaključaka.

Svakako se čini da pojedinci smatraju obuku dobrim ulaganjem, a daljnje ispitivanje ovog pitanja će omogućiti sve veće tijelo podataka koje stvara tekuća Panel anketa.

Upis u srednje škole

Očekivalo bi se da učenici žele upisati vrste srednjih škola za koje očekuju da će rezultirati najvišim stopama povrata. Kao što Tabela 3 pokazuje, postoji tendencija da četverogodišnje srednje škole (gimnazija i srednje tehničke škole) stvaraju više očekivane stope povrata od trogodišnjih srednjih škola. Zato bi trebali pratiti pritisak na upis u gimnazije i srednje tehničke škole, zajedno s opadajućom potražnjom za stručne srednje škole. Izvještaji o obrazovanju i obučavanju u oba entiteta (Dodatak D) zaista otkrivaju takav obrazac za upis u srednju školu.

Slično tome bi mogli očekivati da su maturanti srednjih stručnih škola manje zadovoljni izabranim smjerom od učenika srednje tehničke škole i gimnazije. Anketa o korisnicima, Svjetske banke⁴⁸, otkrila je da to nije slučaj za srednjoškolske učenike na završnoj godini škole.

Tabela 6 pokazuje sličnu sliku za učenike srednjih škola koji su nedavno maturirali. Nivoi njihovog zadovoljstva školovanjem su relativno visoki, iako je 74% ispitanika registrirano kao nezaposlene osobe, iako postoji blaga tendencija kod maturanata gimnazije i srednje tehničke škole da će vjerovatno izraziti zadovoljstvo po pitanju njihove srednje škole.

⁴⁸ Svjetska banka (2003.).

**Tabela 6: zadovoljstvo izborom srednje škole, učenici koji su maturirali 2000.
za Prijedor, Travnik, Trebinje i Zenicu**

Prijedor									
	Muškarci			Žene			Svi		
	Broj učenika zadovoljnih školom	Broj učenika koji su maturirali	%	Broj učenika zadovoljnih školom	Broj učenika koji su maturirali	%	Broj učenika zadovoljnih školom	Broj učenika koji su maturirali	%
Gimnazija	0	1	0,00	5	5	100,00	5	6	83,33
Srednja tehnička	1	1	100,00	14	16	87,50	15	17	88,24
Srednja stručna	2	3	66,67	3	4	75,00	5	7	71,43
Ukupno	3	5	60,00	22	25	88,00	25	30	83,33
Travnik									
	Muškarci			Žene			Svi		
	Broj učenika zadovoljnih školom	Broj učenika koji su maturirali	%	Broj učenika zadovoljnih školom	Broj učenika koji su maturirali	%	Broj učenika zadovoljnih školom	Broj učenika koji su maturirali	%
Gimnazija	1	1	100,00	2	3	66,67	3	4	75,00
Srednja tehnička	1	2	50,00	0	0	0,00	1	2	50,00
Srednja stručna	1	3	33,33	1	1	100,00	2	4	50,00
Ukupno	3	6	50,00	3	4	75,00	6	10	60,00
Trebinje									
	Muškarci			Žene			Svi		
	Broj učenika zadovoljnih školom	Broj učenika koji su maturirali	%	Broj učenika zadovoljnih školom	Broj učenika koji su maturirali	%	Broj učenika zadovoljnih školom	Broj učenika koji su maturirali	%
Gimnazija	0	0	0,00	1	1	100,00	1	1	100,00
Srednja tehnička	0	1	0,00	0	0	0,00	0	1	0,00
Srednja stručna	1	1	100,00	0	0	0,00	1	1	100,00
Ukupno	1	2	50,00	1	1	100,00	2	3	66,67
Zenica									
	Muškarci			Žene			Svi		
	Broj učenika zadovoljnih školom	Broj učenika koji su maturirali	%	Broj učenika zadovoljnih školom	Broj učenika koji su maturirali	%	Broj učenika zadovoljnih školom	Broj učenika koji su maturirali	%
Gimnazija	8	9	88,89	2	2	100,00	10	11	90,91
Srednja tehnička	9	11	81,82	4	6	66,67	13	17	76,47
Srednja stručna	7	9	77,78	10	11	90,91	17	20	85,00
Ukupno	24	29	82,76	16	19	84,21	40	48	83,33

Upis na smjerove visokog obrazovanja

I ovdje je slučaj da bi se očekivalo da učenici žele upisivati smjerove za koje postoje više ISP od prosjeka. Tabela 4 sugerira da bi ti smjerovi bili umjetnost i humanističke nauke, te prirodne nauke, sa ISP više od 13%. Iako je ISP na društvene nauke, ekonomiju i pravo solidna (skoro 9%), mnogo je manja od toga. Tako bi se moglo očekivati da se uoči: pritisak na upis na umjetnost i humanističke nauke i prirodne nauke; relativno postojano zanimanje za društvene nauke, ekonomiju i pravo i građevinarstvo/arhitekturu; i pad u potražnji za poljoprivrednim i pedagoškim smjerovima.

Iako nemamo dosljedne informacije za provjeru ove hipoteze, ona se čini dosljednom uobičajenim izjavama da postoji velika potražnja za društvenim naukama, ekonomijom i pravom. U ovoj oblasti bi se mogao obaviti dodatni rad⁴⁹.

Uočeni povrati ulaganja u ljudski kapital

Vidjeli smo da postoje dokazi da srednjoškolski učenici biraju upis u škole kao da odgovaraju na razlike u ISP na razne vrste srednjih škola. Obzirom da također postoje dokazi da je potražnja za četverogodišnjim srednjim školama veća nego što trenutna ponuda može zadovoljiti, postoji mogućnost za popularne škole da povrate neke svoje troškove tako što će učenicima naplaćivati školarinu (ili tačnije njihovim roditeljima). Na osnovu ankete Svjetske banke o korisnicima znamo da roditelji daju novčane doprinose⁵⁰ obrazovanju svoje djece. Teorija o ljudskom kapitalu bi predviđela da je prosječni doprinos viši tamo gdje su više ISP. Tabela 7 pokazuje da su takva očekivanja dosljedna rezultatima za BiH na skupnom nivou, gdje su i udio roditelja spremnih da daju doprinos i prosječna vrijednost doprinosa niži za srednje stručne škole nego za srednje tehničke škole i gimnazije.

⁴⁹ Kao što je gore pokazano, jedna oblast za istraživanje je naša pretpostavka da je trajanje smjera studija jednaka za sve subjekte.

⁵⁰ U prosjeku, 45 KM godišnje u RS i 39 KM u FBiH.

**Tabela 7: novčani doprinosi roditelja za srednjoškolsko obrazovanje
Prijedor, Travnik, Trebinje i Zenica**

FBiH				
	Broj	Broj osoba koji daju doprinose	% koji daje doprinose	Prosječni doprinos
Gimnazija	42	35	83,33	57,86
Srednja tehnička	66	39	59,09	59,92
Srednja stručna	65	37	56,92	20,46
Ukupno	173	111	64,16	44,60

RS				
	Broj	Broj osoba koji daju doprinose	% koji daje doprinose	Prosječni doprinos
Gimnazija	16	14	87,50	36,56
Srednja tehnička	52	45	86,54	36,92
Srednja stručna	33	29	87,88	43,94
Ukupno	101	88	87,13	39,16

BiH				
	Broj	Broj osoba koji daju doprinose	% koji daje doprinose	Prosječni doprinos
Gimnazija	58	49	84,48	51,98
Srednja tehnička	118	84	71,19	49,79
Srednja stručna	98	66	67,35	28,37
Ukupno	274	199	72,63	42,59

Iako se ISP ne razlikuju jako značajno u FBiH, pojavljuje se sličan obrazac. Tako, unatoč našim gore navedenim upozorenjima o tumačenju ISP na trogodišnje stručno obrazovanje, i učenici i njihovi roditelji se ponašaju kao da vjeruju da je ISP za trogodišnje stručno obrazovanje niža od ISP za četverogodišnje srednje obrazovanje. Ipak, roditelji u RS su jednako spremni davati doprinos za školarinu u srednjim stručnim školama, uprkos procijenjenim nultim ISP. I ovdje je slučaj da to možda ukazuje na neka posebna obilježja tržišta rada u RS.

Naravno, rezultati za FBiH možda odražavaju socio-ekonomske razlike među porodicama učenika koji pohađaju razne škole. Ako postoji veća vjerovatnoća da djeca iz siromašnijih domova pohađaju srednje stručne škole, onda rezultati u FBiH možda odražavaju sposobnost porodica da plaćaju umjesto njihovog mišljenja o dobitima iz ulaganja. Vidi Odlomak IV.4.

IV.3 DRUŠTVENE I PRIVATNE ISP U BiH

Kao što je gore pokazano, funkcije zarada se mogu koristiti samo za procjenu privatnih ISP zbog pretpostavke da su troškovi školovanja dovoljno mali da se mogu zanemariti. Mada ova pretpostavka može biti opravdana za pojedince u BiH, gdje je prosječan godišnji doprinos školarini (kad se plaća) 43 KM, ona ne može biti opravdana za društvo u cjelini, gdje je prosječna potrošnja po učeniku procijenjena na sumu između 700 i 1500 KM godišnje⁵¹, a trošak za visoko obrazovanje je vjerovatno viši. Procjene u Odlomku IV.1 koriste iznose čistih zarada dobijene iz *Živjeti u BiH, 2002.*, a rezultati u Tabelama 3 i 4 su, samim tim, približne privatne ISP.

Da bi se dobile odgovarajuće društvene ISP, bilo bi potrebno: (a) dodati poreze i društvene doprinose na iznose čistih zarada i (b) uzeti u obzir troškove školovanja koje plaćaju pojedinci i javni sektor. S tim informacijama, ISP bi mogle biti procijenjene korištenjem formule za ČTV, date u poglavlju III. Ako je porezni sistem progresivan⁵² u bilo kojoj mjeri, prva ispravka bi povećala društvenu ISP iznad privatne. Druga ispravka bi smanjila društvenu ISP ispod privatne.

Na žalost, takvi proračuni su van opsega ovog izvještaja iz dva razloga.

1. Nemamo izravne informacije o porezima i društvenim doprinosima koje plaćaju pojedinci. Bilo bi potrebno koristiti informacije o složenom poreznom sistemu da bi se prilagodile zarade pojedinaca prijavljene u *Živjeti u BiH, 2002.*
2. Imamo samo djelomične dokaze o troškovima raznih vrsta obrazovanja. Čak i detaljni anketni razgovori poduzeti u oblastima studija pojedinačnih slučajeva za KS2 nisu uspjeli izvesti sve potrebne informacije.

Zato u ovoj fazi ne možemo tačno reći kakva je konfiguracija društvenih ISP. Međutim, postoje neka nagađanja koja možemo pretpostaviti s priličnim pouzdanjem.

1. U većini slučajeva, srednje stručno obrazovanje je skuplje od drugih vrsta srednjeg obrazovanja. Samim tim postoji vjerovatnoća da će se društvene ISP na srednje stručno obrazovanje pokazati čak i nižim, u odnosu na druge oblike srednjeg obrazovanja, nego što su bile za privatne ISP.
2. Na sličan način, u visokom obrazovanju, smjerovi u umjetnosti i humanističkim naukama, te društvenim naukama, ekonomiji i pravu, će vjerovatno imati niže troškove školovanja od prirodnih nauka, građevinarstva/arhitekture i medicine. I ovdje je slučaj da će to vjerovatno umanjiti društvene ISP drugih navedenih smjerova.

⁵¹ UNDP (juni, 2003.).

⁵² Porezni sistem je progresivan ako se dio prihoda plaćenog u porezu povećava s povećavanjem prihoda.

Međutim, detaljnija procjena društvenih ISP na razne vrste obrazovanja u BiH zahtijevaće posebno istraživanje fokusirano na to pitanje.

IV.4 ULAGANJE U LJUDSKI KAPITAL I UMANJIVANJE SIROMAŠTVA

Analiza u ovom odlomku identificira određene mogućnosti za poboljšanje prikladnosti za zapošljavanje i zarada kroz ulaganje u ljudski kapital. Jasno je da postoje značajne razlike u privatnim ISP na razne vrste obrazovanja a, u svrhu djelotvornosti i pravednog pristupa podjednako, bilo bi poželjno fokusirati resurse na vrste obrazovanja koje stvaraju najviše ISP.

Poseban razlog za zabrinutost je niska (obično nulta) stopa povrata na srednje stručno obrazovanje, gdje se upisuju mnogi srednjoškolski učenici, iako u sve manjem broju⁵³.

Kao što je gore pokazano, to će vjerovatno biti nedjelotvorno, jer će društvena ISP vjerovatno biti niža od privatne ISP. Štaviše, funkcije zarada sugeriraju da će maturanti srednjeg stručnog obrazovanja vjerovatno zarađivati manje tokom svojih radnih života od maturanata drugih vrsta srednjih škola. Konačno, mora postojati zabrinutost da te škole čine društvenu zapostavljenost trajnom. Tabela 8 pokazuje raspodjelu upisa u razne vrste obrazovanja po prihodu porodice.

Tabela 8: Prosječni prihodi porodica i trenutna upisanost u škole u BiH, 2002.

	BiH	FBiH	RS	Muškarci	Žene
1 Osnovna	599,29	672,77	125,39	458,66	711,42
2 Gimnazija	785,21	837,78	600,87	926,33	706,40
3 Srednja tehnička	470,52	483,06	454,98	560,57	340,96
4 Stručna	487,51	566,18	405,69	466,88	506,46
5 Viša škola	769,90	886,61	612,28	669,43	843,67
6 Fakultet	689,76	702,42	674,25	747,07	642,81
7 Ostalo	963,58	1085,17	702,90	879,30	1027,78
Ukupno	619,65	680,58	532,63	640,89	601,33

Izvor: *Živjeti u BiH, 2002.*

Analiza Tabele 8 pokazuje da postoje statistički značajne razlike između srednjih vrijednosti prihoda porodica kod učenika koji pohađaju razne vrste škola. To se posebno odnosi na činjenicu da su porodični prihodi učenika upisanih u gimnaziju i na fakultete uopšteno značajno viši od porodičnih prihoda učenika upisanih u stručne škole.

Obzirom da su ISP za gimnaziju i fakultetsko obrazovanje visoke u odnosu na procijenjene ISP za stručno obrazovanje, te razlike u prihodu moraju biti zabrinjavajuće zbog svoje mogućnosti za prenošenje društvene zapostavljenosti na generacije.

⁵³ U 2000./2001., 36% učenika u srednjim školama u FBiH.

V. KAKVE VRSTE ULAGANJA U LJUDSKI KAPITAL? MOGUĆNOSTI I PREPREKE

V.1 OBRAZOVNI SISTEM

Analiza privatne ISP u Odlomku IV ukazala je na niz zaključaka relevantnih za razvoj politike. Ti zaključci obuhvataju sljedeće:

Osnovno obrazovanje

- Samo osnovno obrazovanje ne pruža prikladnu osnovu za aktivnost na tržištu rada. U BiH postoji jasna potreba da se obrazovanje za većinu ljudi proširi van granica tradicionalnih 8 godina osnovnog obrazovanja.

Srednje obrazovanje

- Čini se da se gimnazija i srednje tehničko obrazovanje cijene na tržištu rada. Obje vrste obrazovanja imaju pozitivan uticaj na prihode i rezultiraju ISP koje su u granicama takvih ISP uočenih u drugim europskim zemljama.
- Srednje stručno obrazovanje ne daje prikladnu osnovu za aktivnost na tržištu rada. U većini slučajeva, ne može se otkriti uticaj ove vrste obrazovanja na zarade a, čak i kad postoji statistički značajan uticaj, implicirana ISP je prilično niska.
- Ove dvije stavke, u kombinaciji, sugeriraju da BiH treba razmotriti jednu od sljedećih aktivnosti, ili obje:
 - povećanje kapaciteta gimnazije i srednjih tehničkih škola i umanjeње kapaciteta u srednjim stručnim školama i
 - razmatranje razloga za niske ISP za srednje stručno obrazovanje i procjena mjere u kojoj promjene u ovom sektoru mogu riješiti ta pitanja⁵⁴.
- Učenici upisani u srednje stručno obrazovanje dolaze iz porodica s primanjima znatno nižim od prihoda porodica učenika upisanih u gimnazije.
- Ta činjenica, zajedno sa razočaravajućim ISP za srednje stručno obrazovanje, sugerira da postoje dugoročna pitanja koja treba rješavati s obzirom na prenošenje društvene zapostavljenosti na generacije.
- Čini se da srednje stručne škole ne zadovoljavaju potraživanja tržišta rada u pokušaju da se promijeni vrsta radne snage koju traže poslodavci (sposobnosti komunikacije, strani jezici, računarska obrada teksta – vidi dalji tekst).

Visoko obrazovanje

- Visoko obrazovanje ima statistički značajan uticaj na zarade, a implicirani ISP su dosljedni ISP uočenim u drugim europskim zemljama, što sugerira da je visoko obrazovanje dobro ulaganje za pojedince u BiH.
- I ovdje je slučaj da je uočeno da studenti trenutno uključeni u visoko obrazovanje dolaze iz porodica sa prihodima iznad prihoda porodica učenika trenutno uključenih u srednje stručno obrazovanje. To ponovo pokreće pitanje prenošenja društvene zapostavljenosti na generacije.
- Uočene su značajne razlike u ISP na razne smjerove. Moglo bi se razmotriti prilagođavanje kapaciteta ustanova visokog obrazovanja u svrhu jačanja smjerova sa relativno visokim ISP i slabljenja smjerova s relativno niskim ISP.

⁵⁴ U određenoj mjeri, ovim pitanjem se bavi projekt EZ VET. Međutim, prema našim saznanjima, reforme tog projekta se rukovode najboljom praksom u EZ umjesto detaljnim pregledom uloge stručnih škola u kontekstu ulaganja u ljudski kapital.

Društvena stopa povrata

- Kao što je pokazano u poglavlju III, većina preporuka za politiku treba biti zasnovana na društvenim ISP⁵⁵. Međutim, trenutno imamo nedovoljno detaljne podatke o javnoj potrošnji na obrazovanje⁵⁶ da bi se mogle polučiti društvene stope povrata. Iz toga slijedi da postoji hitna potreba za upoređivanjem podataka o javnoj potrošnji na obrazovanje da bi se moglo odobriti istraživanje o društvenim ISP.

V.2 OBUKA

Iako teorija o ljudskom kapitalu predviđa da obuka treba imati uticaj na zarade, analiza rezultata iz *Živjeti u BiH, 2002.* nije mogla otkriti značajniji uticaj obuke održane tokom protekle godine. Može postojati niz razloga za taj razočaravajući rezultat.

1. Obuka ima dugoročni umjesto kratkoročni uticaj.

Ova hipoteza može biti ispitana korištenjem panel ankete tokom razvijanja podataka.

2. Oni koji naručuju obuku možda imaju nepotpuno znanje o kvalifikacijama koje nedostaju.

Dinamično tržište rada ne mora očigledno pokazivati koje sposobnosti povećavaju prikladnost za zapošljavanje i produktivnost. Dalje, ako oni koji naručuju obuku i koji je financiraju (na primjer, zavod za zapošljavanje, NVO, međunarodne organizacije) ne očekuju da steknu izravnu korist od obuke, onda oni nisu dovoljno motivirani za prikupljanje dodatnih informacija o tržištu rada.

U svrhu rasvjetljavanja drugog pitanja, ispituje ponašanje i očekivanja pojedinaca, poslodavaca, pružaoca obuke i drugih glavnih aktera. Postavljamo niz pitanja:

- Da li se obuka koju pojedinci poduzimaju razlikuje po izvoru financiranja?
- Koje kvalifikacije koje nedostaju prijavljuju poslodavci i kako je to vezano sa vrstom obuke koja se poduzima?
- Koje kvalifikacije poslodavci smatraju važnim za svoje radnike i kako se to mišljenje slaže s mišljenjem pojedinaca, predavača i pružaoca obuke?

Obuka i izvor financiranja

Tabela 9 pokazuje vrstu obuke koju poduzimaju mladi ljudi koji su završili srednju školu u 2000. U tim brojkama se odražava relativno slaba aktivnost obuke. Samo četiri mlade osobe od 35 osoba anketiranih u RS (11%) su imali neku obuku nakon završetka škole, a sva ta obuka je bila stručna obuka za određeno zanimanje. Tu obuku nisu financirali ni sami mladi ljudi, ni njihove porodice. Za razliku od toga, u FBiH je 19 od 60 anketiranih mladih ljudi (32%) poduzelo obuku, a više od polovice te obuke su financirali oni sami ili njihove porodice. Iako su ti brojevi mali, postoji manja vjerovatnoća da mladi ljudi i njihove porodice financiraju stručnu obuku. Umjesto toga, oni su više skloni financiranju obuke u stranim jezicima i informativnoj tehnologiji. Za razliku od toga, nekoliko primjera kompanija koje financiraju obuku u FBiH i RS, podjednako, financirale su samo stručnu obuku.

⁵⁵ Međutim, preporuke za politiku, koje se odnose na pitanja raspodjele prihoda i umanjenja siromaštva bi trebale biti zasnovane na privatnim ISP.

⁵⁶ Talas 1 Panel ankete o domaćinstvima (*LSMS, 2001.*) daje informacije o potrošnji domaćinstava na obrazovanje.

Tabela 9: Vrsta obuke po izvoru financiranja, mladi ljudi koji su završili srednju školu 2000. Prijedor, Travnik, Trebinje i Zenica, 2003.

FBiH														
	Zavod za zapošljavanje		Lokalna kompanija		Vi sami		Vaša porodica		Ostalo (molimo navedite)		Ne znam		Sve	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Strani jezici	0	0	0	0	2	25	1	20	1	50	0	0	4,00	21,05
IT	2	100	0	0	6	75	3	60	1	50	0	0	12,00	63,16
Stručna	0	0	1	100	0	0	1	20	0	0	1	100	3,00	15,79
Ukupno	2,00	100,00	1,00	100,00	8,00	100,00	5,00	100,00	2,00	100,00	1,00	100,00	19,00	100,00

RS														
	Zavod za zapošljavanje		Lokalna kompanija		Vi sami		Vaša porodica		Ostalo (molimo navedite)		Ne znam		Sve	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Strani jezici	0		0	0	0		0		0	0	0		0,00	0
IT	0		0	0	0		0		0	0	0		0,00	0
Stručna	0		2	100	0		0		2	100	0		4,00	100
Ukupno	0,00		2,00	100,00	0,00		0,00		2,00	100,00	0,00		4,00	100,00

BiH														
	Zavod za zapošljavanje		Lokalna kompanija		Vi sami		Vaša porodica		Ostalo (molimo navedite)		Ne znam		Sve	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Strani jezici	0	0	0	0	2	25	1	20	1	25	0	0	4,00	17,3913
IT	2	100	0	0	6	75	3	60	1	25	0	0	12,00	52,17391
Stručna	0	0	3	100	0	0	1	20	2	50	1	100	7,00	30,43478
Ukupno	2,00	100,00	3,00	100,00	8,00	100,00	5,00	100,00	4,00	100,00	1,00	100,00	23,00	100,00

Ovaj nalaz je dosljedan teoriji o ljudskom kapitalu, koja predviđa da kompanije neće financirati opštu obuku, čiji su dobri primjeri sposobnosti u informativnoj tehnologiji i strani jezici.

Nedostaci u kvalifikacijama prijavljeni od strane poslodavaca

Od 101 anketiranog poslodavca, 35 je reklo da su zapošljavali radnike u posljednjih 12 mjeseci⁵⁷. U prosjeku je svaki poslodavac zaposlio po 2 radnika. Od 35 poslodavaca, 10 je reklo da su imali poteškoće u zapošljavanju, a većina (60%) je rekla da je najveća poteškoća naći radnike s dovoljno iskustva za djelotvoran rad. Ta poteškoća vjerovatno u određenoj mjeri odražava prekide u ekonomskoj aktivnosti uzrokovane ratom. Ona također može odražavati slabiju sposobnost mladih ljudi da stiču radno iskustvo dok su još u obrazovanju. Ta zabrinutost poslodavaca oko radnog iskustva potvrđuje zabrinutost oko nejednake raspodjele sposobnosti sticanja radnog iskustva, uočenu u Anketi Svjetske banke o korisnicima. Kao i u slučaju prilika za zapošljavanje u KS1, pristup radnom iskustvu dok su ljudi još u obrazovanju ovisi o osobnim kontaktima.

Iako su mali brojevi u pitanju, također je zabrinjavajuće da 10% poslodavaca kaže da je osnovna poteškoća to što se čini da osobe koje se prijavljuju za posao nisu imale sposobnost za sticanje potrebnih sposobnosti, a 20% kaže da takve osobe nisu imale ispravan stav.

Zanimljivo je da nijedan poslodavac nije identificirao nedostatak tehničkih sposobnosti kao glavni problem, iako 40% poslodavaca jeste identificiralo to kao drugi najvažniji problem.

Važnost određenih sposobnosti

Poslodavci

Rezultati odgovora na zahtjev upućen poslodavcima da rangiraju važnost određenih sposobnosti pokazani su u Tabeli 10. Iako su tehničke sposobnosti jako važne poslodavcima, što je razumljivo, važno je obratiti pažnju na to da je tek nešto više od polovice poslodavaca (52%) smatralo tehničke sposobnosti stečene u obrazovanju “neophodnim” ili “veoma važnim”. Više poslodavaca (nešto više od 70%) je smatralo da su tehničke sposobnosti stečene u specijaliziranim obukama “neophodne” ili “veoma važne”. Ta razlika bi mogla biti veoma važna u smislu ukazivanja na pravac reformi stručnih škola.

Zanimljivo je da je veći broj poslodavaca smatrao da su informativno-tehnološke (IT) sposobnosti za obradu teksta “neophodne” (35%), dok je manji broj smatrao da su tehničke sposobnosti “neophodne” (nešto više od 20%). Slične opaske se mogu dati za strane jezike i razne sposobnosti koje se odnose na poslovne metode. Najvažnije je da je 58% poslodavaca smatralo da su dobre sposobnosti u komunikaciji “neophodne”, a daljih 34% je smatralo da su one “jako korisne”.

Iako su u pitanju prilično mali brojevi, snažna poruka poslodavaca je da se tehničke sposobnosti, iako su važne, bolje podučavaju u specijalističkoj obuci. Ipak, ono što poslodavci traže od radnika koje zapošljavaju su dobre sposobnosti u komunikaciji i neke opšte sposobnosti, kao što su IT i poznavanje poslovnih metoda. To ima značajne implikacije za reformu stručnog obrazovanja i obučavanja u BiH.

⁵⁷ U anketi o poslodavcima provedenoj za KS1, 43% poslodavaca je reklo da su pokušali zaposliti radnike u posljednjih 12 mjeseci.

Tabela 10: Sposobnosti rangirane po važnosti po mišljenjima poslodavaca

BiH, FBiH i RS, 2003.

FBiH	Neophodne		Vrlo korisne		Korisne		Ne baš korisne		Beskorisne		Bez mišljenja		Ukupno	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u obrazovanju	18	29,03	16	25,81	25	40,32	2	3,23	0	0,00	1	1,61	62	100
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u specijalističkoj obuci	17	27,42	26	41,94	8	12,90	1	1,61	0	0,00	10	16,13	62	100
Dobre matematičke sposobnosti	14	22,58	19	30,65	26	41,94	3	4,84	0	0,00	0	0,00	62	100
Strani jezik	22	35,48	17	27,42	18	29,03	5	8,06	0	0,00	0	0,00	62	100
Sposobnosti u IT - obrada teksta	28	45,16	9	14,52	19	30,65	5	8,06	0	0,00	1	1,61	62	100
Sposobnosti u IT - spreadsheets	16	25,81	14	22,58	21	33,87	8	12,90	0	0,00	3	4,84	62	100
Poznavanje poslovnih metoda - računovodstvo i knjigovodstvo	20	32,26	13	20,97	19	30,65	9	14,52	0	0,00	1	1,61	62	100
Poznavanje poslovnih metoda - upravljanje	24	38,71	17	27,42	17	27,42	3	4,84	0	0,00	1	1,61	62	100
Poznavanje poslovnih metoda - marketing	35	56,45	14	22,58	10	16,13	2	3,23	0	0,00	1	1,61	62	100
Dobre sposobnosti komunikacije	48	77,42	13	20,97	1	1,61	0	0,00	0	0,00	0	0,00	62	100
Ostalo (molimo navedite)	3	5,66	2	3,77	21	39,62	0	0,00	0	0,00	27	50,94	53	100

RS	Neophodne		Vrlo korisne		Korisne		Ne baš korisne		Beskorisne		Bez mišljenja		Ukupno	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u obrazovanju	6	15,00	13	32,50	15	37,50	5	12,50	0	0,00	1	2,50	40	100
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u specijalističkoj obuci	6	15,00	23	57,50	9	22,50	1	2,50	0	0,00	1	2,50	40	100
Dobre matematičke sposobnosti	0	0,00	4	10,00	13	32,50	16	40,00	7	17,50	0	0,00	40	100
Strani jezik	7	17,50	9	22,50	19	47,50	4	10,00	1	2,50	0	0,00	40	100
Sposobnosti u IT - obrada teksta	8	20,00	5	12,50	13	32,50	7	17,50	2	5,00	5	12,50	40	100
Sposobnosti u IT - spreadsheets	4	10,00	4	10,00	12	30,00	12	30,00	3	7,50	5	12,50	40	100
Poznavanje poslovnih metoda - računovodstvo i knjigovodstvo	3	7,50	2	5,00	14	35,00	13	32,50	6	15,00	2	5,00	40	100
Poznavanje poslovnih metoda - upravljanje	3	7,50	1	2,50	13	32,50	17	42,50	2	5,00	4	10,00	40	100
Poznavanje poslovnih metoda - marketing	3	7,50	6	15,00	12	30,00	11	27,50	3	7,50	5	12,50	40	100
Dobre sposobnosti komunikacije	12	30,00	22	55,00	5	12,50	0	0,00	1	2,50	0	0,00	40	100
Ostalo (molimo navedite)	2	66,67	0	0,00	1	33,33	0	0,00	0	0,00	0	0,00	3	100

BiH	Neophodne		Vrlo korisne		Korisne		Ne baš korisne		Beskorisne		Bez mišljenja		Ukupno	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u obrazovanju	24	23,53	29	28,43	40	39,22	7	6,86	0	0,00	2	1,96	102	100
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u specijalističkoj obuci	23	22,55	49	48,04	17	16,67	2	1,96	0	0,00	11	10,78	102	100
Dobre matematičke sposobnosti	14	13,73	23	22,55	39	38,24	19	18,63	7	6,86	0	0,00	102	100
Strani jezik	29	28,43	26	25,49	37	36,27	9	8,82	1	0,98	0	0,00	102	100
Sposobnosti u IT - obrada teksta	36	35,29	14	13,73	32	31,37	12	11,76	2	1,96	6	5,88	102	100
Sposobnosti u IT - spreadsheets	20	19,61	18	17,65	33	32,35	20	19,61	3	2,94	8	7,84	102	100
Poznavanje poslovnih metoda - računovodstvo i knjigovodstvo	23	22,55	15	14,71	33	32,35	22	21,57	6	5,88	3	2,94	102	100
Poznavanje poslovnih metoda - upravljanje	27	26,47	18	17,65	30	29,41	20	19,61	2	1,96	5	4,90	102	100
Poznavanje poslovnih metoda - marketing	38	37,25	20	19,61	22	21,57	13	12,75	3	2,94	6	5,88	102	100
Dobre sposobnosti komunikacije	60	58,82	35	34,31	6	5,88	0	0,00	1	0,98	0	0,00	102	100
Ostalo (molimo navedite)	5	8,93	2	3,57	22	39,29	0	0,00	0	0,00	27	48,21	56 ^c	

Srednjoškolski učenici, nastavnici i učenici koji su nedavno maturirali

Tabela 11 pokazuje kako su srednjoškolski učenici, nastavnici i učenici koji su nedavno maturirali procijenili prioritete poslodavaca. Razlika između tih rezultata i rezultata poslodavaca je uznemiravajuća. Vrlo je vjerovatno da nastavnici i učenici koji završavaju srednju školu (učenici koji namjeravaju nastaviti školovanje u visokom obrazovanju i učenici koji namjeravaju tražiti posao, podjednako) misle da poslodavce najviše zanimaju tehničke sposobnosti. Oni su malo upoznati sa zabrinutošću poslodavaca oko sposobnosti u komunikaciji. Zanimljivo je da je manje vjerovatno da mladi ljudi koji su završili školu prije tri godine identificiraju tehničke sposobnosti kao najvažnije, ali oni i ovdje ne prepoznaju važnost sposobnosti u komunikaciji. Kao što Tabela 9 pokazuje, njihova mišljenja o tome šta poslodavci traže ogledaju se u njihovom ponašanju, jer postoji relativno manja vjerovatnoća da oni i njihove porodice plaćaju stručnu obuku (tj., tehničke sposobnosti).

Tabela 11: Važnost određenih sposobnosti; nastavnici, učenici koji su završili srednju školu i mladi ljudi, BiH, FBiH i RS, 2003.

FBiH	Nastavnici		Učenici koji nastavljaju školovanje u visokom obrazovanju		Učenici koji počinju tražiti posao		Učenici koji su maturirali 2000.	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u obrazovanju	51	51,52	287	53,15	63,00	45,65	28	26,92
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u specijalističkoj obuci	7	7,07	15	2,78	4,00	2,90	8	7,69
Dobre matematičke sposobnosti	1	1,01	7	1,30	0,00	0,00	10	9,62
Strani jezik	0	0,00	7	1,30	1,00	0,72	8	7,69
Sposobnosti u IT - obrada teksta	9	9,09	98	18,15	33,00	23,91	2	1,92
Sposobnosti u IT - spreadsheets	2	2,02	13	2,41	6,00	4,35	17	16,35
Poznavanje poslovnih metoda – računovodstvo i knjigovodstvo	5	5,05	16	2,96	10,00	7,25	7	6,73
Poznavanje poslovnih metoda - upravljanje	8	8,08	27	5,00	3,00	2,17	1	0,96
Poznavanje poslovnih metoda - marketing	9	9,09	57	10,56	18,00	13,04	5	4,81
Dobre sposobnosti u komunikaciji	7	7,07	13	2,41	0,00	0,00	8	7,69
Ostalo (molimo navedite)	0	0,00	0	0,00	0,00	0,00	10	9,62
Ukupno	99	100	540	100	138	100	104	100

RS	Nastavnici		Učenici koji nastavljaju školovanje u visokom obrazovanju		Učenici koji počinju tražiti posao		Učenici koji su maturirali 2000.	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u obrazovanju	23	43,40	167	59,64	53,00	45,30	11	26,19
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u specijalističkoj obuci	8	15,09	3	1,07	6,00	5,13	10	23,81
Dobre matematičke sposobnosti	4	7,55	7	2,50	2,00	1,71	6	14,29
Strani jezik	0	0,00	1	0,36	0,00	0,00	3	7,14
Sposobnosti u IT - obrada teksta	2	3,77	41	14,64	19,00	16,24	0	0,00
Sposobnosti u IT - spreadsheets	2	3,77	10	3,57	10,00	8,55	7	16,67
Poznavanje poslovnih metoda – računovodstvo i knjigovodstvo	0	0,00	14	5,00	7,00	5,98	0	0,00
Poznavanje poslovnih metoda - upravljanje	3	5,66	6	2,14	4,00	3,42	1	2,38
Poznavanje poslovnih metoda - marketing	7	13,21	26	9,29	13,00	11,11	0	0,00
Dobre sposobnosti u komunikaciji	4	7,55	5	1,79	3,00	2,56	3	7,14
Ostalo (molimo navedite)	0	0,00	0	0,00	0,00	0,00	1	2,38
Ukupno	53	100	280	100	117	100	42	100

BiH	Nastavnici		Učenici koji nastavljaju školovanje u visokom obrazovanju		Učenici koji počinju tražiti posao		Učenici koji su maturirali 2000.	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u obrazovanju	74	48,68	454	55,37	116	45,49	39	26,71
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u specijalističkoj obuci	15	9,87	18	2,20	10	3,92	18	12,33
Dobre matematičke sposobnosti	5	3,29	14	1,71	2	0,78	16	10,96
Strani jezik	0	0,00	8	0,98	1	0,39	11	7,53
Sposobnosti u IT - obrada teksta	11	7,24	139	16,95	52	20,39	2	1,37
Sposobnosti u IT - spreadsheets	4	2,63	23	2,80	16	6,27	24	16,44
Poznavanje poslovnih metoda – računovodstvo i knjigovodstvo	5	3,29	30	3,66	17	6,67	7	4,79
Poznavanje poslovnih metoda - upravljanje	11	7,24	33	4,02	7	2,75	2	1,37
Poznavanje poslovnih metoda - marketing	16	10,53	83	10,12	31	12,16	5	3,42
Dobre sposobnosti u komunikaciji	11	7,24	18	2,20	3	1,18	11	7,53
Ostalo (molimo navedite)	0	0,00	0	0,00	0	0,00	11	7,53
Ukupno	152	100	820	100	255	100	146	100

Pružaoi obuke

Da li pružaoci obuke bolje poznaju želje poslodavaca? Tabela 12 pokazuje da postoji tendencija da pružaoci obuke precjenjuju važnost tehničkih sposobnosti u poređenju sa sklonostima koje oni sami izražavaju, ali razlog za to može biti da većina pružaoca obuke iz našeg uzorka podučava tehničke sposobnosti.

Pružaoi obuke su ipak prepoznali veliku važnosti sposobnosti u komunikaciji.

Tabela 12: Važnost određenih sposobnosti rangirane po mišljenjima pružaoca obuke, BiH, FBiH i RS, 2003.

FBiH	Neophodno		Jako korisno		Korisno		Ne baš korisno		Beskorisno		Bez mišljenja		Ukupno	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u obrazovanju	11	57,89	4	21,05	3	15,79	0	0,00	1	5,26	0	0,00	19	100
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u specijalističkoj obuci	11	57,89	6	31,58	2	10,53	0	0,00	0	0,00	0	0,00	19	100
Dobre matematičke sposobnosti	0	0,00	6	31,58	9	47,37	4	21,05	0	0,00	0	0,00	19	100
Strani jezik	4	21,05	9	47,37	5	26,32	1	5,26	0	0,00	0	0,00	19	100
Sposobnosti u IT - obrada teksta	3	15,79	6	31,58	7	36,84	3	15,79	0	0,00	0	0,00	19	100
Sposobnosti u IT - spreadsheets	4	21,05	4	21,05	5	26,32	5	26,32	0	0,00	1	5,26	19	100
Poznavanje poslovnih metoda – računovodstvo i knjigovodstvo	1	5,26	8	42,11	7	36,84	2	10,53	0	0,00	1	5,26	19	100
Poznavanje poslovnih metoda - upravljanje	3	15,79	9	47,37	6	31,58	1	5,26	0	0,00	0	0,00	19	100
Poznavanje poslovnih metoda - marketing	6	31,58	6	31,58	5	26,32	2	10,53	0	0,00	0	0,00	19	100
Dobre sposobnosti u komunikaciji	7	36,84	9	47,37	3	15,79	0	0,00	0	0,00	0	0,00	19	100
Ostalo (molimo navedite)	2	14,29	2	14,29	1	7,14	1	7,14	0	0,00	8	57,14	14	100

RS	Neophodno		Jako korisno		Korisno		Ne baš korisno		Beskorisno		Bez mišljenja		Ukupno	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u obrazovanju	6	40,00	8	53,33	1	6,67	0	0,00	0	0,00	0	0,00	15	100
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u specijalističkoj obuci	6	40,00	5	33,33	3	20,00	1	6,67	0	0,00	0	0,00	15	100
Dobre matematičke sposobnosti	3	20,00	3	20,00	4	26,67	3	20,00	1	6,67	1	6,67	15	100
Strani jezik	13	86,67	2	13,33	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	15	100
Sposobnosti u IT - obrada teksta	12	80,00	2	13,33	0	0,00	1	6,67	0	0,00	0	0,00	15	100
Sposobnosti u IT - spreadsheets	5	33,33	4	26,67	3	20,00	2	13,33	0	0,00	1	6,67	15	100
Poznavanje poslovnih metoda – računovodstvo i knjigovodstvo	5	33,33	6	40,00	2	13,33	1	6,67	1	6,67	0	0,00	15	100
Poznavanje poslovnih metoda - upravljanje	6	40,00	3	20,00	5	33,33	1	6,67	0	0,00	0	0,00	15	100
Poznavanje poslovnih metoda - marketing	6	40,00	5	33,33	4	26,67	0	0,00	0	0,00	0	0,00	15	100
Dobre sposobnosti u komunikaciji	10	66,67	4	26,67	1	6,67	0	0,00	0	0,00	0	0,00	15	100
Ostalo (molimo navedite)	1	12,50	4	50,00	1	12,50	0	0,00	0	0,00	2	25,00	8	100

BiH	Neophodno		Jako korisno		Korisno		Ne baš korisno		Beskorisno		Bez mišljenja		Ukupno	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u obrazovanju	17	50,00	12	35,29	4	11,76	0	0,00	1	2,94	0	0,00	34	100
Tehničko poznavanje predmeta stečenog u specijalističkoj obuci	17	50,00	11	32,35	5	14,71	1	2,94	0	0,00	0	0,00	34	100
Dobre matematičke sposobnosti	3	8,82	9	26,47	13	38,24	7	20,59	1	2,94	1	2,94	34	100
Strani jezik	17	50,00	11	32,35	5	14,71	1	2,94	0	0,00	0	0,00	34	100
Sposobnosti u IT - obrada teksta	15	44,12	8	23,53	7	20,59	4	11,76	0	0,00	0	0,00	34	100
Sposobnosti u IT - spreadsheets	9	26,47	8	23,53	8	23,53	7	20,59	0	0,00	2	5,88	34	100
Poznavanje poslovnih metoda – računovodstvo i knjigovodstvo	6	17,65	14	41,18	9	26,47	3	8,82	1	2,94	1	2,94	34	100
Poznavanje poslovnih metoda - upravljanje	9	26,47	12	35,29	11	32,35	2	5,88	0	0,00	0	0,00	34	100
Poznavanje poslovnih metoda - marketing	12	35,29	11	32,35	9	26,47	2	5,88	0	0,00	0	0,00	34	100
Dobre sposobnosti u komunikaciji	17	50,00	13	38,24	4	11,76	0	0,00	0	0,00	0	0,00	34	100
Ostalo (molimo navedite)	3	13,64	6	27,27	2	9,09	1	4,55	0	0,00	10	45,45	22	100

Zaključci o obuci u BiH relevantni za razvoj politike

- Čini se da obuka nema kratkoročni uticaj na mogućnost zapošljavanja.
- Čini se da vrsta poduzete obuke ovisi o izvoru financiranja. Postoje određeni dokazi da poslodavci financiraju specifičnu obuku, a pojedinci financiraju opštu obuku.
- Čini se da poslodavci visoko vrednuju relevantno iskustvo pri zapošljavanju radnika. Pošto mladi ljudi stiču radno iskustvo prvenstveno kroz osobne kontakte, sticanje tako važnog aduta vjerovatno nije ni pravedno ni djelotvorno.
- Iako poslodavci identificiraju tehničke sposobnosti kao važne, čini se da smatraju dobre sposobnosti u komunikaciji čak i važnijim.
- Čini se da nastavnici, učenici i pružaoci obuke ne razumiju prioritete poslodavaca. Oni imaju tendenciju da smatraju tehničke sposobnosti daleko najvažnijim, a potcjenjuju važnost dobre sposobnosti u komunikaciji.

V.3 TRENUTNA OGRANIČENJA ZA POBOLJŠANJE DJELOTVORNOSTI I PRAVEDNOG PRISTUPA KROZ ULAGANJE U LJUDSKI KAPITAL

Kapacitet škole

Naša analiza sugerira da pritisak na mjesta u gimnaziji i srednjim tehničkim školama – i odgovarajuća preopterećenost srednjih stručnih škola – odražava relativnu vrijednost tih različitih vrsta srednjih škola. Nedostatak kapaciteta za proširenje četvorogodišnjeg srednjeg obrazovanja i propust da se smanji kapacitet trogodišnjih stručnih škola, ima ozbiljne implikacije za djelotvornost i pravedan pristup, podjednako.

Podaci o novčanim sredstvima za obrazovanje

Međutim, teško je doći do strožih zaključaka o djelotvornosti u nedostatku procjena društvenih ISP za koje su potrebni detaljniji i dosljedniji podaci o financiranju raznih vrsta pružanja obrazovanja iz svih izvora.

Dodjeljivanje odgovornosti za novčana sredstva i pružanje obrazovanja i obuke

Postoji opšte uvjerenje da je obrazovanje i obučavanje važno u BiH, ali vidjeli smo da su trenutni povrati na obrazovanje prilično niski u međunarodnom kontekstu, a mi nismo bili u stanju identificirati kratkoročne povrate na obučavanje. Postoji osnova za vjerovanje da je uzrok tome to što se obrazovni sistem još nije prilagodio potrebama tranzicijske privrede.

Na sličan način, čini se da sistem obučavanja nije dobro prilagođen. Jedan od uzroka takve neprilagođenosti je nejasna definicija odgovornosti relevantnih poslodavaca, pojedinaca i javnog sektora. Važno je da se debata o tim odgovornostima desi unutar okvira koji prepoznaje razliku između ulaganja u opšte sposobnosti i ulaganja u specifične sposobnosti. Također je važno da ta debata uzme u obzir i pitanja djelotvornosti i pitanja pravednog pristupa.

Ograničeno poznavanje potreba poslodavaca

Naše istraživanje je pokazalo uznemiravajuće razmimoilaženje u mišljenjima nastavnika, učenika i pružaoca obuke i potrebama za sposobnostima koje su izrazili poslodavci. To razmimoilaženje vjerovatno odražava propust sistema obrazovanja i obučavanja da se ozbiljno poveže s lokalnim tržištem rada.

VI. NEKE PRELIMINARNE PREPORUKE ZA POLITIKU

Ova preliminarna analiza obrazovanja i obučavanja u BiH u okviru načela ljudskog kapitala je dala neke zanimljive i važne rezultate. Na više načina, ti rezultati nisu iznenađujući, jer imaju tendenciju da u opštem obliku budu slični rezultatima u drugim dijelovima Europe. Međutim, upravo ta sličnost je sama po sebi iznenađujuća zbog posebnih obilježja privrede BiH. Mi moramo zaključiti da su sličnosti BiH sa ostatkom Europe veće od razlika.

Analiza ljudskog kapitala je pojačana kvalitativnom analizom koja je fokusirana na mišljenja osoba koje su pod izravnim uticajem sistema obrazovanja i obučavanja. U većini slučajeva, ta kvalitativna analiza je dosljedna analizi ljudskog kapitala, a tamo gdje nije, ukazuje na oblasti za daljnja istraživanja.

Sličnosti s rezultatima u drugim krajevima Europe i dosljednost kvalitativne analize sa kvantitativnim rezultatima za ISP vode nas do sljedećih preliminarnih preporuka za politiku.

- ***Treba poduzeti mjere za smanjivanje kapaciteta u srednjim stručnim školama i povećavanje kapaciteta u četverogodišnjim srednjim školama.***

Obzirom na gore navedena upozorenja o odnosu ISP za trogodišnje i četverogodišnje srednje obrazovanje, ne želimo zaključiti da BiH ne treba trogodišnje stručno obrazovanje. Ipak, obzirom na niske ISP i pritisak na upis u četverogodišnje srednje škole, zajedno s postojećim visokim udjelom kapaciteta u trogodišnjim srednjim školama, mislimo da bi bilo mudro razmotriti promjenu u ravnoteži između trogodišnjeg i četverogodišnjeg srednjeg obrazovanja. Ne samo da bi takva promjena bila dosljedna dokazima datim u ovoj studiji, već bi također bila dosljedna kretanjima u drugim krajevima Europe.

- ***Treba izmijeniti nastavni plan i program u srednjim stručnim školama u svrhu jačanja komponenti opštih sposobnosti – uključujući, obavezno, dobre sposobnosti u komunikaciji.***

Naši anketni razgovori s poslodavcima su pokazali visoki prioritet koji oni daju brojnim opštim sposobnostima⁵⁸. Taj nalaz, zajedno s izraženim mišljenjima poslodavaca o vrijednosti tehničkih sposobnosti stečenih u obrazovanju, je važna smjernica za pravac reformi stručnog obrazovanja.

- ***Treba razviti strategiju za pružanje i financiranje obuke. Takva strategija treba identificirati uloge i odgovornosti glavnih aktera – poslodavci, pojedinci, javni obrazovni sistem, pružaoci obuke iz privatnog i dobrovoljačkog sektora, zavod za zapošljavanje – i treba rješavati pitanja djelotvornosti i pravednog pristupa uzimajući pritom u obzir trenutno znanje o ulaganju u ljudski kapital u BiH.***

Naša studija je pokazala da je poduzimano veoma malo obuke u BiH, mada je jasno da su i početna obuka i trajna obuka i prekvalifikacija hitno potrebni, ako će BiH postati moderna ekonomija s visokim platama. Ali, bez jasne definicije odgovornosti, posebno u vezi s financijama, obuka, posebno u opštim sposobnostima (kao što su varenje ili računovodstvo) vjerovatno neće biti poduzimana na potrebnom nivou. Zato je potrebna strategija koja će definirati odgovornosti i osigurati potrebnu motivaciju za jedan pravedan i djelotvoran sistem obučavanja.

- ***Ova studija je identificirala oblasti od posebne važnosti za obrazovanje društveno zapostavljenih grupa i te oblasti treba rješavati u procesu Razvojne strategije za BiH/PRSP.***

⁵⁸ Poslodavci u BiH nisu sami u tom smislu. Nedavno provedena anketa o poslodavcima u U.K. imala je vrlo slične nalaze. Vidi: Skillsbase (2003.).

Nalaz vrlo niske ISP za trogodišnje stručno obrazovanje, zajedno sa zaključkom da djeca iz porodica s nižim prihodima vjerovatno više upisuju takve škole, sugerira da trenutni sistem obrazovanja podržava prenošenje nejednakosti, i vjerovatno siromaštva, po generacijama.

- ***Nova Jedinica za ekonomsku politiku i planiranje, koja je pridružena procesu Strategije za razvoj BiH/PRSP, treba razmotriti korištenje kvalitativnih, kao i kvantitativnih podataka, u svrhe nadgledanja.***

Gore navedeni kvantitativni rezultati za ISP i upise po grupama prihoda pokazuju vrijednost podataka iz Panela o domaćinstvima u svrhe nadgledanja u kontekstu PRSP. Panel podaci su uvijek bili namijenjeni za nadgledanje. Osim toga, ova studija je pokazala da kvalitativni podaci također imaju svoju ulogu. Naša studija je pokazala, na primjer, odlučujuću ulogu relevantnog radnog iskustva u odlukama poslodavaca o zapošljavanju radnika. Također smo otkrili da se takvo iskustvo najvjerovatnije stiče kroz osobne veze. Iako bi se moglo više uraditi po tom pitanju, čini se manje vjerovatnim da društveno zapostavljene grupe imaju pristup potrebnim osobnim vezama.

- ***Ova studija je samo prvi korak u trenutnom istraživačkom tijelu potrebnom za razvoj politike u ovoj složenoj oblasti. Potreban je detaljniji rad na društvenim ISP. Razvoj dosljednih finansijskih podataka za obrazovanje također treba biti dio tog rada.***

Spisak skraćenica

BiH	Bosna i Hercegovina
RSBiH	Razvojna strategija za BiH (ranije poznata kao Dokument za umanj enje siromaštva – PRSP)
CIE	Zemlje Centralne i Istočne Europe
DFID	Ured za međunarodni razvoj Vlade Velike Britanije
GKP	Grupa korisnika podataka
EZ	Europska zajednica
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
SIU	Strano izravno ulaganje
UDP	Ukupni domaći proizvod
SPAD	Serijski panel anketa o domaćinstvima
IBHI	Nezavisni biro za humanitarna pitanja
ILO	Međunarodna organizacija rada
ISER	Institut za društvena i ekonomska istraživanja, Univerzitet u Essexu
ISP	Interna stopa povrata
ŽuBiH	Živjeti u Bosni i Hercegovini
KM	Konvertibilna marka
LSMS	Anketa o mjerenju životnog standarda
NVO	Nevladina organizacija
ČTV	Čista trenutna vrijednost
OHR	Ured Visokog predstavnika
OSCE	Organizacija za bezbjednost i saradnju u Europi
KS1	Kvalitativna studija broj 1
KS2	Kvalitativna studija broj 2
RS	Republika Srpska
SZ	Statistički zavod
SSG	Stručna savjetodavna grupa
UK	Velika Britanija
UNDP	Razvojni program Ujedinjenih naroda
US	Sjedinjene Američke Države
VET	Stručno obrazovanje i obučavanje
SB	Svjetska banka

Reference i bibliografija

Ashenfelter, O. i Layard, R. (1986.), *Priručnik za ekonomiju rada*. Svezak 1. Priručnici u ekonomiji br.5. Amsterdam: North-Holland. (Ashenfelter, O i Layard, R (1986), *Handbook of Labor Economics. Volume 1*. Handbooks in Economics No.5. Amsterdam: North-Holland.)

Ashenfelter, O. i Layard, R. (1999.), *Priručnik za ekonomiju rada*. Svezak 3A. Priručnici u ekonomiji br.5. Amsterdam: North-Holland. (Ashenfelter, O and Card, D (1999), *Handbook of Labor Economics. Volume 3A*. Handbooks in Economics No.5. Amsterdam: North-Holland.)

Ashenfelter, O. i Layard, R. (1999a), *Priručnik za ekonomiju rada*. Svezak 3C. Priručnici u ekonomiji br.5. Amsterdam: North-Holland. (Ashenfelter, O and Card, D (1999a), *Handbook of Labor Economics. Volume 3C*. Handbooks in Economics No.5. Amsterdam: North-Holland.)

Blaug, M. (1987.), *Ekonomija obrazovanja i obrazovanje jednog ekonomiste*. New York: New York University Press. (Blaug, M (1987) *The Economics of Education and the Education of an Economist*. New York: New York University Press.)

Card, D. (1999.), "Uzročni uticaj obrazovanja na zarade". Kod: Ashenfelter i Card (1999.). (Card, D (1999) "The Causal Effect of Education on Earnings". In Ashenfelter and Card (1999).)

Vijeće ministara BiH (maj, 2003.), "Razvojna strategija za BiH/Strateški dokument za umanj enje siromaštva (PRSP)" – Drugi prijedlog. BiH. (Council of Ministers BiH (May 2003) "BiH Development Strategy/Poverty reduction Strategy Paper (PRSP)" – Second proposal. BiH.

DFID-ov projekat Radne i socijalne politike u BiH (oktobar, 2002.), "Kvalitativna studija br.1: Zapošljavanje i stanje tržišta rada i mogućnosti za razvoj politike u Bosni i Hercegovini" – Prijedlog za diskusiju. Sarajevo i Banja Luka. (Dostupno na web stranicama čiji su detalji pokazani u sadržaju ovog izvještaja.) (DFID Project, Development of Labour and Social Policies BiH (October 2002) "Qualitative Study No.1: Employment and Labour Market Status and Potential for Policy Development in Bosnia and Herzegovina" – Draft for Discussion. Sarajevo and Banja Luka. (Available on websites detailed in the contents of this report.))

DFID-ov projekat Radne i socijalne politike u BiH (august, 2003.), "Živjeti u BiH: Prvi prijedlog Izvještaja o Talasu 2 Panel ankete", za diskusiju u Grupama podataka korisnika". Sarajevo i Banja Luka. (DFID Project, Development of Labour and Social Policies BiH (August 2003a) "Living in BiH: Panel Study First Draft Wave 2 Report", for Discussion by the Data User Groups". Sarajevo and Banja Luka.)

DFID-ov projekat Radne i socijalne politike u BiH (septembar, 2003.), "Živjeti u BiH: Prvi prijedlog Izvještaja o Talasu 2 Panel ankete, za diskusiju u Grupama podataka korisnika". Sarajevo i Banja Luka. (DFID Project, Development of Labour and Social Policies BiH (August 2003a) "Living in BiH: Panel Study First Draft Wave 2 Report, for Discussion by the Data User Groups". Sarajevo and Banja Luka.)

DFID-ov projekat Radne i socijalne politike u BiH (decembar, 2003.), "Političko osavremenjivanje Kvalitativne studije br.1: Zapošljavanje i stanje tržišta rada i mogućnosti za razvoj politike u Bosni i Hercegovini" – Prijedlog za diskusiju. Sarajevo i Banja Luka. (DFID Project, Development of Labour and Social Policies BiH (December 2003a) "Policy Update of Qualitative Study No.1: Employment and Labour Market Status and Potential for Policy Development in Bosnia and Herzegovina". Sarajevo and Banja Luka.)

Europska odluka (2003.), "Odluka Vijeća od 22. jula 2003. o smjernicama za politike u zapošljavanju zemalja-članica". *Zvanični žurnal Europske zajednice*, L197/13-21, 5.8.2003. (European Decision (2003) "Council Decision of 22 July 2003 on guidelines for the employment policies of the Member States". *Official Journal of the European Union*, L197/13-21, 5.8.2003.)

Zeleni dokument EZ VET (www.euvet.org/ba/gr.asp). (EU VET Green Paper (www.euvet.org/ba/gr.asp).

Harmon, C. i Walker, I. (2001.), *Povrati na obrazovanje: pregled dokaza, pitanja i nedostataka u literaturi*. Izvještaj o istraživanju broj 254. London: Odsjek za obrazovanje i zapošljavanje. (Harmon, C

and Walker, I (2001) *The Returns to Education: A Review of Evidence, Issues and Deficiencies in the Literature*. Research Report No. 254. London: Department for Education and Employment.)

Johnes, G. (1993.), *Ekonomija obrazovanja*. London: Macmillan Press. (Johnes, G. (1993) *The Economics of Education*. London: Macmillan Press.)

Kendrick, J. (izdanje) (1983.), *Poređenja međunarodne produktivnosti*. Washington, DC: American Enterprise Institute. (Kendrick, J (ed) (1983) *International Productivity Comparisons*. Washington, DC: American Enterprise Institute.)

Krstić, G. i Reilly, B. (2003.), *Anatomija nejednakosti u zaradama na tržištu rada u Srbiji – 1995. do 2000*. Dokumenti za diskusiju u ekonomiji, br. 97. Univerzitet Sussexa u Brightonu. (Krstić, G and Reilly, B (2003) *An Anatomy of Labour Market Earnings Inequality in Serbia – 1995 to 2000*. Discussion Papers in Economics, No. 97. University of Sussex at Brighton.)

Lynn, P. (oktobar, 2003.), “Razvoj metoda uzimanja uzorka za ankete o domaćinstvima u poratnoj Bosni i Hercegovini”, radni dokumenti Instituta za društveno i ekonomsko istraživanje, dokument 2003-26. Colchester: Univerzitet Essexa. (<http://www.iser.essex.ac.uk/pubs/workpaps/pdf/2003-26.pdf>). (Lynn, P (October 2003), “Development of a Sampling method for Household Surveys in post-war Bosnia and Herzegovina” Working papers of the Institute for Social and Economic research, paper 2003-26. Colchester: University of Essex. (<http://www.iser.essex.ac.uk/pubs/workpaps/pdf/2003-26.pdf>).)

Mincer, J. (1974.), *Školovanje, iskustvo i zarade*. New York: Državni biro za ekonomsko istraživanje. (Mincer, J (1974) *Schooling, Experience, and Earnings*. New York: National Bureau of Economic Research.)

Psacharopoulos, G. (1983.), “Doprinos obrazovanja u ekonomskom rastu: međunarodna poređenja”. Kod: Kendrick (1983.). (Psacharopoulos, G. (1983) “The Contribution of Education to Economic Growth: International Comparisons”. In Kendrick (1983).)

Skillsbase (2003.), *Ankete o sposobnostima poslodavaca*. Odsjek za obrazovanje i sposobnosti i Institut za istraživanje zapošljavanja Warwick. <http://skillsbase.dfes.gov.uk/Narrative/Narrative.asp?sect=7> (Skillsbase (2003) *Employers Skill Surveys*. Department for Education and Skills and Warwick Institute for Employment Research. <http://skillsbase.dfes.gov.uk/Narrative/Narrative.asp?sect=7>)

Topel, R. (1999.), “Tržišta rada i ekonomski rast”. Kod: Ashenfelter i Card (1999a). (Topel, R (1999) “Labor Markets and Economic Growth”. In Ashenfelter and Card (1999a).)

UNDP (2003.), *Bosna i Hercegovina: Izvještaj o ljudskom razvoju. Razvojni ciljevi milenija, 2003*. Sarajevo: UNDP. (UNDP (2003) *Bosnia and Herzegovina: Human Development Report. Millenium Development Goals, 2003*. Sarajevo: UNDP.)

Vodopivec, M., “Tržište rada u poratnoj Bosni i Hercegovini: Kako povećati pokretljivost radnika i stimulirati poduzeća da otvaraju radna mjesta”, Svjetska banka, Jedinica za ljudski razvoj, Region Europe i Centralne Azije, juni 2002. (Vodopivec, M, “Labour Market in the Postwar Bosnia and Herzegovina: How to Increase Worker Mobility and Encourage Businesses to Create Jobs,” World Bank, Human Development Unit, Europe and Central Asia Region, June 2002.)

Willis, R.J. (1986.), “Utvrđivanje plata: Anketa i ponovno tumačenje funkcija zarada ljudskog kapitala”. Kod: Ashenfelter i Layard (1986.), stranice 525-602. (Willis, RJ (1986) “Wage Determination: A Survey and Reinterpretation of Human Capital Earnings Functions”. In Ashenfelter and Layard (1986), pp 525-602.)

Svjetska banka (2003a), “Procjena korisnika reforme srednjeg i visokog obrazovanja u BiH”. (World bank (2003a) “Beneficiary Assessment of Secondary and Higher Education reform in BiH)